

ABBASİLER DÖNEMİ BAĞDAT ZİNDANLARI

Metin YILMAZ*

Öz

Bu araştırmada İslam devletine uzun süre başkentlik yapmış Bağdat şehrindeki zindanların Abbasi dönemi fiziki yapısı, konumu ve işleyiş biçimleri ele alınmıştır. Katlı yer altı zindanlarının dönemin siyasi olaylarında oynadığı rol oldukça önemlidir. Daha ziyade siyasi suçluların hapsedildiği bu iç karartıcı yapılar, farklı işkence yöntemlerinin uygulandığı, infazların gerçekleştirildiği yerlerdir. Aslında Bağdat zindanları günümüze kadar uzanan ve merak uyandıran zindan hatıralarının hayat bulduğu karanlık mahzenlerdir.

Anahtar Kelimeler: Zindan, Mahkum, Bağdat, Abbasi, Halife, Suç.

Dungeons Baghdad in Abbasid Period

Abstract

Went about the functioning and location of dungeons in Baghdad, which been capital of islamic civilization a long time, in Abbasid period in this research. Dungeons with floors, position is very important for periods politic events. That depressing builds ,which hosting rather politic guilities, are the place of applies different torture ways and executions. Actually Baghdad dungeons are interresant places and belongs to today. Dungeon memories quicken in that dark cellars.

Keywords: Dungeon, convict, Baghdad, Abbasid, caliphate, crime.

Giriş

İnsan hayatı tabiatın renkleri gibi uyum ve karşıtlıklarla doludur. Bazen mutluluk bazen mutsuzluk, bazen savaş bazen barış, bazen hürriyet bazen esaret gibi sıralayabileceğimiz çok sayıda tezatların hayatımızı kuşattığını görürüz. Bireysel anlamda yaşamı-

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, ta-haeymen@hotmail.com

mızda olmasını istemediklerimiz, toplumsal zaruret olarak karşımıza çıkabilir. Herkes hür yaşamak ister, cezalandırılmak istemez, ancak mükafat kadar cezanın da elzem oluşu toplumsal hakikattir. Halk arasında “Allah düşürmesin, Allah kurtarsın” ifadeleriyle zemmedilen hapis cezası ve hapishaneler bütün bu sevimsizliğine rağmen insanlık tarihi kadar derin köklere sahiptir.

Türkçe karşılığı yaygın kullanımı ile *hapishane*¹, bunun dışında *zindan*, *cezaevi*, *tevkifhane*, Arapça *sicn*, *habs*, *mahbes* gibi farklı isimlerle anılan kurumlar ilkçağlardan itibaren tarih sahnesindeki yerini almıştır.²Hapis uygulamaları toplumların gelişmişlik düzeyleri yanında; coğrafi koşullar, hukuk kuralları, örf adetlere göre farklılık göstermiştir. Örneğin, ilkel yaşam süren toplumlarda genel geçer cezalandırma yönteminin kesin çözüm olarak görülen anlık cezalandırma biçimleri olduğu göze çarpar. Kırbaç, sürgün, para cezası, köleleştirme, öldürme uygulanan bazı ceza yöntemleri idi.³ Gerçi bu tür cezalandırma yöntemlerini ilkçağla sınırlandırmak mümkün değildir. Daha sonraki dönemlerde ve hatta günümüzde bu uygulamalar devam etmektedir.

Batı toplumlarında resmi anlamda hapishane kurumunun teşekkülü doğuya nazaran daha sonraki dönemlere dayanmaktadır. Eski Roma’da mahkûm devlete yük olarak kabul edildiği için uzun süreli hapis cezaları yoktu. Suçlu ya öldürülür, ya da köleleştirilerek devlete girdi temin edilirdi. Toplama kamplarına alınan mahkûmlar ağır işlerde çalıştırılırdı.⁴ 13. Yüzyıldan itibaren hapis cezası batı hukuk sistemi içerisindeki yerini almaya başlamış, etkin din adamlarıyla hapishanelerin denetimini ele almıştır.⁵

¹ Kelime Arapçadaki *habs* ile Farsça *hâne* isimlerinin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arabî’l-Muhîd*, Kahire, t.y, I, 702; Markîzî, *Kitâbu’l-Mevâ’iz ve’l-İtibâr*, y.y., II, 187; Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İst. 1998, s.252.

² Özkan, Öztekten, *Türkçede ‘Mahpus’ ve ‘Hapishane’*, *Hapishane Kitabı*, s.607-620. Kelimelerin kökenleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz, Metin, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, Samsun, 2010, s.17-22.

³ Timur Demirbaş, *Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Ceza Evlerinin Evrimi*, *Hapishane Kitabı*, s.5.

⁴ Demirbaş, *Hürriyeti Bağlayıcı Cezalar*, s.6; Bardakoğlu, XVI, 54.

⁵ Ubûd Sırâc, *‘İlmü’l-Ecrâm ve ‘İlmü’l-‘Ikâb*, Kuveyt, 1981, s. 428

Doğuda hapishane kurumlarına öncülük yapan iki önemli medeniyet Sasani ve Mısır'dır. İslam kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde önemli bir katkıya sahip olan Sasani İmparatorluğunda zindanlar çoğunlukla siyasi iktidarın muhaliflere karşı güç gösterisi yaptığı işkence merkezleri konumundaydı. Fillerin ayakları altından ve aslanların pençelerinden kurtulan suçlular ölüm kuyuları olarak kabul edilen zindanlara doldurulur sayıları artış gösterdiğinde ise, ya savaşa ya da sürgüne gönderilir veya öldürülürdü. Görevini tam olarak yerine getirmeyen veya entrika çeviren askerler, vezirler, diğer bürokratlar veya önemli cemaat önderleri sıklıkla Kısra'nın emriyle zindanlara atılırdı.⁶ Abbasi devletin kurumsal anlamda büyük ölçüde model aldığı Sasaniler, zindanlar noktasında da haleflerine köklü miras bırakmışlardır. Aslında ileride bahsedeceğimiz Bağdat zindanları İran ve Irak coğrafyasının değişik bölgelerindeki Sasani zindanlarının benzerleridir diyebiliriz.

İlk ve ortaçağda önemli bir medeniyet merkezi olan Mısır'da ise hapishanelerin tarihi MÖ 5000 lere kadar uzanmaktadır. Kur'an'ın en güzel kıssası (*ahsenü'l-kasas*) olarak isimlendirilen Yusuf kıssasının kayda değer bir bölümü Mısır zindanlarında geçmektedir.⁷ Hz. Yusuf'un uzun sayılabilecek süre kaldığı zindan bir saray zindanıdır. Her ne kadar kutsal kitaplarda detayından bahsedilmese de, mevcut bilgilerden siyasi muarızların alıkonulduğu, koğuş sistemine dayalı karanlık yer altı zindanlarının Mısır coğrafyasında yaygın olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Türkler ve Araplar gibi göçebe toplumlarda muhkem hapishanelerin varlığına dair bir bilgiye ulaşma imkânımız yoktur.⁸ Ancak, farklı yöntemlerle hürriyeti kısıtlayıcı cezaların verildiğini görmekteyiz. Yerleşik hayatın hüküm sürdüğü Mekke; Medine gibi Arap Yarımadasının önemli şehirlerinde şahıs evleri ve kırsaldaki bir takım mağaraların geçici süreyle mahkumların alıkonul-

⁶ İbn Hişâm, *Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Saka ve diğerleri, Mısır, 1955, I, 63; Ahmed b. Ebî Yâkub, *Târîhu'l-Yâkûbî*, Beyrut, ty., I, 165; Ali b. Hüseyin el- Mes'udî, *Murucu'z-Zehab ve Me'adîni'l-Cevher*, Beyrut, 1979, II, 226-227.

⁷ Kur'an, Yûsuf, 12/21-42.

⁸ Vadih Samed, *es-Sücûn ve Esruhâfî'l-âdâbi'l-Arabiyye*, Beyrut, 1995, s.15; Bahaddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1985, s.38vd.

ması için kullanıldığına dair, sayıları az olsa da, rivayetler mevcuttur.⁹Yerleşik hayatı benimsemiş Güney ve özellikle Kuzey Arapları müttefikleri bulundukları güçlü devletlerin iç güvenlik modelinden etkilenmeleri nedeniyle korunaklı zindanlar inşa etmişlerdir.¹⁰

İslam dininin Arap yarımadasında yayılmaya başlaması ve daha sonra Medine devletinin inşası ile birlikte dünya tarihini etkileyecek yeni siyasi ve sosyal gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeni dinin ilk muhatabı olan toplum köklü değişimlerle karşı karşıya kalmıştır. Hukuk sistemi yeniden tanzim edilmiş olup, kaynaklığını ilahi vahyin yaptığı bir ceza sistemi ortaya çıkmıştır. Suç ceza dengesini temel alan ilahi kaynaklı hukuk sisteminde hapis cezasını meneden veya doğrudan emreden bir beyan mevcut değildir. Ortaya konan içtihatlarla bir kısım İslam hukukçusu İslam'da hapis cezasının mevcudiyetinden bahsederken, diğer bir kısım, hürriyetin asıl olduğunu, hapishanelerin meşru bir kurum olmadığını iddia etmiştir.¹¹Bütün bu itirazlara rağmen ilerleyen dönemlerde hapishaneler İslam devletlerinde önemli bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür.

H. Peygamber'in risâlet dönemi içerisinde yer alan on üç yıllık Mekke dönemi şer-i hukukun cari olmadığı bir süreçtir. Medine devletinin kuruluşu sonrasında kurumsallaşma faaliyetleri arasında hapishanelerin varlığından bahsetme imkanımız yoktur. Daha doğrusu uzun süreli bir hapis cezası uygulamasına dair örneklerle karşılaşmıyoruz. Savaş esirleri veya borcunu ödemeyen şahsın borcunu ödeyene kadar alıkonulması gibi modern hukuk

⁹ Yakût el-Hamevî' (النخعي) veya Nakî' olarak isimlendiren Mekke'deki bir dağda el-Haris b. 'Ubeyd b. Ömer b. Mahzûm'un kendi kabilesinden bir grup suçluyu hapsettiğinden bahsetmiştir. Şihabuddîn Ebû Abdullah Yâkut el- Hamevî, *M'ucemu'l-Buldân*, Beyrut, 1995, V, 297. Yine Medine'de *SicnûlbnSebbâğ* (سجن ابن سباغ) isminde Abdullah b. Sebbâğ (Sibağ) b. Abdul'uzza'nın evinin hapishane olarak kullanıldığı rivayet edilmektedir. Belazûri, *Fütûh*, s.59.

¹⁰ Hamevî, III, 431; Ahmet Muhtar el-Bezre, *el-Esrve's-Sicnfi's-Şiril Arabî*, Beyrut, 1985, s.100; Cevad Ali, V, 588,589; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, İst. 1985, I, 51-52.

¹¹ İslam'a göre hapis cezası ve hapishanelerin hükmü hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *Zindanlar*, s.36-38.

sisteminde gözaltı süresini andıran az sayıda hapis uygulamalarının varlığından bahsedilebilir.¹²

İslam tarihi içerisinde ilk müstakil anlamda hapisane binası Hz. Ömer döneminde ortaya çıkmıştır. Divanların inşası, yargılama ile infazın birbirinden ayrılması, sınırların olabildiğince genişlemesi gibi bir takım nedenler müstakil bir hapisane binasını zorunlu hale getirmiştir. Bu amaçla Hz. Ömer, Safvân b. Ümeyye isimli sahabenin evini satın alarak hapisaneye dönüştürmüştür.¹³ Benzer yapıların yeni kurulan garnizon şehirlerinde ve diğer merkezlerde de oluşturulduğu anlaşılmaktadır.¹⁴

Hz. Osman'ın hilafetinden sonra ortaya çıkan karışıklıklar ve isyanlar hapisaneleri o döneme kadar olmadığından daha popüler hale getirmiştir. Özellikle eyaletlerde baş gösteren ayaklanmalara karşı valiler sert önlemler almış ve bir kısım eylemcileri hapsedmişlerdir.¹⁵ İlk olarak İslam toplumunda kale zindanlarının kullanımının Hz. Osman dönemiyle başladığını görüyoruz. Hz. Osman kendisi hakkında duyduğu rahatsızlığı dillendiren Abdurrahman b. Hanbel'i Hayber'deki *Kâmus* kalesine hapsedirmiştir.¹⁶ Karışıklıkların ve yönetim zafiyetlerinin baş gösterdiği Hz. Ali dönemi hapisane kurumu açısından yeni bir süreci başlatmıştır. Bu dönemde özel isimlerle anılan hapisaneler inşa edilmiştir. Hz. Ali'nin başkenti olan Kûfe'de önce *Nâfi*, daha sonra aynı yere *Muhayyes* adında hapisaneler yaptırmıştır.¹⁷ Bu gelenek bundan sonra devam etmiş, ileride bahsedeceğimiz gibi kurulan yeni hapisanelere farklı isimler verilmiştir.

¹² Kısa süreli hapis cezasına çarptırılan suçlu veya savaş esirlerinin şahıs evlerinde, mes-citte, farklı amaçlarla kullanılan depolarda alıkonulduğuna dair rivayetler mevcuttur. İbn Hişam, IV, 579; Taberî, III, 111-113; İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, nşr. Yusuf Ali et-Tavîl, Beyrut, ty., I, 140.

¹³ Buhârî, *Sahîh*, İst. 1979, I, 91, Husûmât, 44/8; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Turuku'l-Hukmiyye fî Siyâseti'l-Hukmiyye*, Beyrut, ty., s.102; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1352.

¹⁴ Belâzûrî, *Fütûhs*.347; Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001, s.81.

¹⁵ Belâzûrî, *Ensâb*, VI, 143; İsfahânî, *Eğânî*, IV, 175-176; Muhammed b. Yusuf el-Kindî, *el-Vüllâtve'l-Kudât*, Beyrut, 1908, s.14-18; Makrîzî, *Hutat*, II, 335.

¹⁶ Yâkût, *Mu'cem*, IV, 398.

¹⁷ İbn Manzûr, II, 1301; İbn Kayyım, s.103-105.

Emevîler dönemine gelindiğinde siyasi anlamda büyük değişimler yaşanmış, toplumsal hizipleşmeler devletin sert önlemler almasını zorunlu kılmıştır. Gerek siyasi, gerekse topluma karşı işlenen suçlardaki artış suçu önlemeye matuf yeni yöntemlerin geliştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Yargı sisteminin siyasetin güdümünde olması ve otoritenin sürekliliğinin sağlanmasına yönelik gayretkeşlik bölgenin eski hâkimi Bizans politikalarının yeniden canlanmasına imkân tanımıştır. Kişi hak ve hürriyetlerinden öte devletin bekası adına özgürlükler kısıtlanmıştır. Elbette devleti ortadan kaldırmaya yönelik isyan hareketlerinin olağanüstü halin yürürlüğe girmesindeki payı göz ardı edilemez. Bazen yargılama sonucu, çoğunlukla kolluk görevlilerinin doğrudan inisiyatifi ile insanlar tutuklanıp zindanlara atılmışlardır. Bunların doğruluğu, yanlışlığı, haklılığı, haksızlığı bizim araştırma konumuzun dışındadır. Nitekim günümüz dünyasında dahi insan hakları kavramı üzerinden yürütülen tartışmalar nihayet bulmamıştır. Emevîler dönemi hapishaneleri müstakil bir araştırmaya konu olacak kadar geniş bilgiler ihtiva etmesi hasebiyle genel bir değerlendirme ile bu hususu sonlandırmanın uygun olacağı ve ayrı bir konu başlığı altında incelemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

84 | db

Abbâsi Zindanlarına Genel Bir Bakış

Emevî iktidarı süresince sürekli muhalefette kalan ve bazen aleni bazen gizli Emevîleri ortadan kaldırma planları yapan Abbasoğulları, farklı muhalif hareketleri ortak bir noktada birleştirerek 132/750 yılında son halife Mervan'ı ortadan kaldırmış ve Abbâsi imparatorluğunun temellerini atmışlardır. Emevîler'in baskıcı ve aşırı milliyetçi söylem ve eylemlerinden şikâyet ederek gücü ele geçiren Abbasiler'in, kendi eleştirdikleri uygulamalarla işe başlamış oldukları söylenebilir.

Halife Seffâh'ın¹⁸ (132-136/750-754) ilk hutbesinde Ümeyye-oğullarının tüm kötülüklerini sıraladıktan sonra "*ben kan dökücü-yüm, helak edici ihtilalciyim.*" şeklinde sözler sarfetmesi,¹⁹ ihtilal-den sonra iktidardan muhalefete düşenlere yaklaşımın nasıl ola-cağını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu bakış açısı, Emevîler döneminde yaygınlaşan hapishanelerin daha da rağbet göreceğinin bir göstergesidir diyebiliriz.

Seffâh iktidarı ele geçirir geçirmez, Abbâsiler'in zihninde kötü bir iz bırakmış, özellikle ihtilalin öncüsü olan İbrahim b. Muham-med başta olmak üzere Abbasî taraftarlarının hapsedildiği Harran hapishanesini yıktırmakla işe başlamıştır.²⁰ Seffâh, bu hapishaneyi yıktırırken Harran hapishanesinin rolünü üstlenecek olan Kûfe ya-kınlarındaki **Haşimiyye** hapishanesinde bir ölçüde Emevîler'den intikamını almıştır.

Seffâh'ın kısa süren hilafeti sonrası tahta geçen Mansûr (136-158/754-775), devletin sağlam temeller üzerinde yükselbilmesi için bir taraftan kurumsallaşması yönünde çalışmalar yaparken diğer taraftan isyanlara karşı önlemler alma cihetine gitmiştir.²¹ İsyancılardan ele geçirilenler, her zaman olduğu gibi güvenli ha-pishanelerde alıkonulmuştur. Bunların başında hilafet merkezinin bulunduğu Haşimiyye hapishanesi gelmektedir. Son derece muh-kem olan bu hapishaneye 200 kişilik taraftar grubu ile birlikte Ra-vendîler'in²² lideri hapsedilmişti. Bu grup, halifeye karşı isyanı başlatmak için öncelikle liderlerini ve diğer yandaşlarını hapisha-neden kurtarmaları hususunda görüş birliğine varmışlardı. Bir ka-dının cenaze namazını kılıyor izlenimi vererek tabut içerisine giz-ledikleri silahlarla birlikte hapishaneye yaklaşmışlar, ani bir saldı-

¹⁸ Her ne kadar bir kısım tarihçi *Seffâh* kelimesinin 'bol bahşış veren, çok iyilik yapan' anlamında kullanıldığını iddia etmiş olsa da, çoğunluk kelimesinin 'kan dökücü' anlamında kullanıldığı görüşünü desteklemektedir. Bkz. Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 309.

¹⁹ İbnü'l-Esir, V, 413.

²⁰ Taberî, *Târîh*, VII, 436-437.

²¹ Durî, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 55.

²² Râvendîyye, Horasan'da Abbâsi hareketi içerisinde oluşan uç bir Şîî grup olan Keysaniyye'yi ifade etmektedir. Zamanla bu terim tüm Abbâsi fırkalarını içine alacak şekilde genişlemiştir. (Râvendîyye fırkasının doğuşu ve gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. Cem Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dînî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara, 2001, s.147 vd.

rıyla muhafızları öldürerek yandaşlarını kurtarmışlardır. Hapishaneden kurtulanlarla birlikte sayıları 600'e ulaşan isyancı grup, Mansur'un sarayına saldırmış ve onun ölümle burun buruna gelmesine neden olmuşlardır. Neticede sivil halkın desteği ve Mansur'un akılcı stratejisi ile isyancılar ortadan kaldırılmıştır.²³ Hali-fenin nerede ise hayatına mal olacak bu eylemde hapishaneden kurtulan isyancıların oynamış olduğu rol, hapishaneleri yeniden gündeme taşımış ve daha korunaklı hapishanelerin inşasının gerekli olduğunu ortaya koymuştur. Zira isyancıların hiçbir engelle karşılaşmadan hapishane kapısına kadar ulaşmaları, hapishane-nin ve şehrin güvenlik zafiyetinden kaynaklanmıştır.

Mansur, isyanların yoğunluğu, Kûfe'de odaklanmış olan Hz. Ali taraftarlarının olumsuz etkilerinden çekindiği için başkenti Haşimiye'den başka bir yere taşımaya karar vermiştir. Bu nedenle daha ziyade güvenlik ön planda tutularak ciddi bir araştırmadan sonra 145/762 yılında Bağdat şehrini kurdurmuştur. Muntazam bir planlamayla kurulan Bağdat şehri adeta büyük bir kaleyi andırmaktaydı. Şehir derin bir hendek, savunma amaçlı boş bir alan, 9 metre yüksekliğinde tuğladan yapılmış duvar ve daha sonra asıl muhkem sur ile çevrelenmiştir. Her kapıda gözetleme kuleleri ve muhafızların barınması için karakollar inşa edilmiştir.²⁴ Merkezde ise cami, dâru'l-imara, hemen bitişiğinde zindan, emniyet müdürlüğü ve diğer binalardan oluşan yerleşkeler mevcuttur.²⁵ Hapishanelerin saraya bitişik olarak yapılmasının iki sebebinin olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi ve en önemlisi zaman zaman gerçekleştirilen hapishane saldırılarını ve mahkum firarlarını önlemektir. Diğeri ise özellikle iktidar muhaliflerinin tutulduğu bu hapishanelerdeki şiddet ve işkenceleri halkın nazarından uzak tutmaktır.²⁶ Polis, özel koruma ve askeri koğuşları ile çepeçevre kuşatmış olan hapishane, geçmişle mukayese edildiğinde çok daha güvenli bir yapıya bürünmüştür.

²³ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 235-236; Taberî, VII, s.505-506. İsyanın seyri ve bastırılması hakkında geniş bilgi için bkz. Zorlu, *Dîni ve Siyasî İsyanlar*, s.153-156.

²⁴ Yılmaz Can, *İslâm Şehirleri*, s. 86vd; Dûri, *'Bağdat' md. DîA*, İst. 1991.

²⁵ Can, *İslâm Şehirleri*, s. 86 vd.

²⁶ Bezre, s.161.

Şüphesiz bu dönemde hapishaneler sadece merkezdekilerden ibaret değildir. Geçmişte kurulmuş ve yeni kurulan mahalli hapishaneler varlığını sürdürmüştür. Merkezden uzak ve yeterli koruması olmadığı anlaşılan bu hapishaneler baskına uğramaya devam etmiş ve tutuklular kaçırılmıştır. Örneğin Medine'de Mansur'a karşı isyan başlatan Muhammed b. Abdullah b. el-Hasen (145/762) 150 kişilik bir grupla Medine hapishanesine saldırmış, eski vali Muhammed b. Halid el-Kasrî'yi serbest bırakmış, yeni valiyi tüm yardımcılarını ile birlikte hapsetmiştir.²⁷ Bu olayın hemen akabinde Medine'ye vali olarak atanan Abdullah er-Rabî'nin vurduymaz tavırları yüzünden askerler tarafından mağdur edilen zenci köleler isyan ederek buldukları askerleri öldürmüş, hapishaneye saldırarak kapısını kırıp içerdekileri serbest bırakmışlardır.²⁸ Bu örneklerde de görüldüğü gibi isyancıların her zaman ilk hedefi hapishaneler olmuştur. Gerek içerisinde kendi yandaşlarından tutuklu insanların bulunması, gerekse hapishanelerin tepki duydukları otoritenin bir sembolü olarak düşünülmesi, buraları saldırıların hedefi haline getirmiştir.²⁹

db | 87

Babasının ölümü ile hilafeti ele geçiren Mehdî (158-169/775-785), ilk iş olarak tutukluları serbest bırakmakla işe başlamıştır. Suçlarının ağırlığı nedeni ile aftan yararlanamayanlara ise yeterli miktarda erzak temin edilmiştir. Daha önceki dönemlerde aileleri tarafından bakılmayan mahkumlar açlığa terk edilmekteydi.³⁰ Mehdi'nin serbest bıraktığı mahkumlar arasında babası Mansur'un husumet besleyip son derece sert davrandığı Hz. Ali taraftarları da vardı. Mehdi bir gece namaz kılarken "*Demek, idareyi elinize geçirdiğinizde yeryüzünde fesat çıkarmayı ve akrabalık bağlarını parçalamayı arzu ediyorsunuz*"³¹ ayetini okuduğunda sarsıntı

²⁷ Taberî, VII, 611; Tenûhî, *Ferec*, II, 20. Muhammed b. Abdullah'ın isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. Zorlu, *Dinî ve Siyasi İsyanlar*, s.218 vd.

²⁸ Tenûhî, *Ferec*, II, 21. Zenci köleler Medine'nin eski valilerinden Ebû Bekir b. Ebî Sübray'ı da hapishaneden serbest bırakmalarına rağmen, O, Mansur'un isyancılara karşı ne kadar acımasız ve sert davrandığını bildiği için halkı sakinleştirme yoluna gitmiş, bizzat kendisi el ve ayaklarındaki zincir prangalarla ayaklanmayı bastırmak için halka tavsiyelerde bulunmuştur. Nitekim halifenin Medineliler hakkındaki niyetini gösteren rivayetler İbn Ebî Sübray'ı haklı çıkarmaktadır. Taberî, VII, 611. Bkz. Zorlu, *Dinî ve Siyasi İsyanlar*, s.293-295.

²⁹ Yılmaz, *Zindanlar*, s.86.

³⁰ Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, İst, 1989, III, 105.

³¹ Kur'an, Muhammed 47/22

geçirmiş ve namazını tamamlar tamamlamaz Musa b. Cafer'i hapishaneden çağırtmıştır. Musa huzuruna geldiğinde halife ona: "*Ey Musa! Ben bu ayeti okuduğumda seninle akrabalık bağlarımı koparmaktan korktum. Bana karşı isyan etmeyeceğine söz verir misin?*" demiştir. Bunun üzerine Musa isyan etmeyeceğini söylemiş ve halife de onu serbest bırakmıştır.³²

Şüphesiz ki Mehdî'nin muhaliflerine karşı bu derece hoş görülü davranmasında almış olduğu eğitimin³³ ve vezirinin³⁴ önemli katkısı olduğu yadsınamaz. Ancak bu yumuşak idare anlayışına pek alışık olmayan bürokrasi, özellikle askerler, iyi niyeti suiistimal ederek karışıklık çıkartıp halifeyi zor durumda bırakmışlardır. Mehdî'nin ölüm haberi geldiğinde askerler Bağdat hapishanesindeki mahkumları serbest bırakmışlar, hapishane kapılarını meydana taşıyarak yakmışlar ve erzak talep etmişlerdir.³⁵ Bu olay askerlerin iktidara baş kaldırarak devlet işlerine müdahil olmaya yönelik ilk girişimleri olup, bundan sonrası için örnek teşkil etmiştir. Osmanlı yeniçeri ayaklanmalarını andıran bu tür isyanların temelinde devlet gelirlerinden fazlaca istifade etme ve siyasi otoriteyi denetim altına alma anlayışı yatmaktadır. Devletin güvenlik sigortası olan askerin otoriteyi sarsıcı tutumları muarızların cesaretini artırmıştır. Buna bağlı olarak hapishanelerin güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır.

Hadi'nin kısa hilafeti döneminde (169-170/785-786) hapishanelerin idaresi açısından bir değişim olmamıştır. Bu dönemde hapis olayına dair sadece Medine'de Ali evladından olan Hüseyin b. Ali isyanının sebepleri arasında, vali Ömer b. Abdülaziz'in³⁶ Hz. Ali taraftarlarına karşı kötü davranması ve onlardan bazılarını hapsedmesi olayı rivayet edilmektedir. Muhammed b. Süleyman

³² İbnü'l-Esir, VI, 28.

³³ Arap edebiyatçısı ve şair Mufaddalel-Dabî, Mehdinin eğitiminde önemli bir rol oynamış ona Şiîri ve belagati sevdirmiştir. Kendisinin güzel Şiîr yazması bunun göstergesidir. Hatib el-Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, VI, 391.

³⁴ Mehdî'nin vezirî Yâkub b. Dâvud, Hz. Ali taraftarlarına sempati duyan bir kişidir. Bu nedenle halifeyi etkileyerek onlar üzerindeki baskının kaldırılmasına, hatta değişik görevlere atanmalarına katkı sağlamıştır. Cahşiyârî, s.158.

³⁵ Taberî, VIII, 188; İbnü'l-Esir, VI, 88.

³⁶ Halife Ömer b. Abdülaziz'in küçük torunudur.

b. Ali komutasında Medine'ye gönderilen birlik, isyanı bastırarak Hüseyin'i öldürmüştür.³⁷

Hârun Reşid'in (170-193/776-808) halife olması ile birlikte altın çağını yaşayan Abbâsi Devleti,³⁸ tüm kurumlarda olduğu gibi emniyetin bir parçası olan hapishanelerde de ıslah yoluna gitmiştir. Gerek askerler, gerekse muarızlar tarafından hapishanelere karşı düzenlenen baskınlar önlenmiştir. Bürokraside etkin olmalarına ve halifenin güvenini kazanmalarına rağmen, farklı nedenlerle hilafetin gücüne alternatif oluşturma gayreti içerisinde girenler ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Örneğin Harun Reşid'in son derece güven duyduğu hatta "*Yeryüzünde senden daha fazla sevdiğim kimse yok*" dediğiveziri Yahya b. Halid'in oğlu Cafer'i kız kardeşi Abbase ile evlendirmesine rağmen cinsel ilişkiye girmesini yasaklamıştır. Abbase'nin yoğun isteği ve kurduğu tuzak sonucu farkında olmayarak ilişkiye giren ve Abbâse'den bir oğlu olan Cafer ihanetinin bedelini idamla ödemiştir. Baba Yahya ve kardeş Fazl ise halifeye düşmanlığı olan Ali adındaki bir kişiyi hapishaneden tahliye ettikleri için hapse atılmıştır. Halifenin hadım ağalığını yapan Mesrur, onun emri ile hapishaneye gelerek Bermekiler'in mallarının müsadere edilmesine rağmen bir kısmını gizledikleri şüphesiyle tutuklanan Yahya ve Fazl'ı, suçlarını itiraf ettirmek amacıyla kırbaça bayılcaya kadar dövmüştür.³⁹

Bu dönemde Hâdi dönemindeki yumuşak yönetim anlayışını fırsat bilip isyana kalkışanlara da fırsat verilmemiş, elebaşları hapse atılmıştır. Medine'deki isyanın baş aktörlerinden olan ve Fah savaşından kaçıp Deylem'e yerleşen Yahya b. Abdullah yenden isyana kalkışmıştı. Üzerine gönderilen birlik savaşmadan Yahya'yı ikna etmiş, Harun Reşid de bu durumdan memnuniyet duymuştur. Bir süre sonra halife, Yahya'yı kendisi için potansiyel bir tehlike olarak görmüş ve hapsettirmiştir. Hapishanede de rahat durmadığı, taraftar toplamaya çalıştığı ihbar edilen Yahya sonunda öldürülmüştür.⁴⁰

³⁷ İbn Tıktaka, *Fahrî*, s.166-167.

³⁸ Suyutî, Harun Reşid dönemini "*Bu dönem güzellikte gelin gibidir.*" ifadesi ile tanımlamaktadır. Suyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.112.

³⁹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Eric Sreuder, *Hız. Muhammed'in İzinde*, s.325 vd.

⁴⁰ İbn Tıktaka, *Fahrî*, s.121.

Bu örneklerden anlaşıldığı gibi Harun Reşid, devletin istikrarı açısından muhtemel her türlü tehlikeyi tavizsiz ortadan kaldırma cihetine gitmiş ve bu amacı gerçekleştirmek için de hapishane kurumu faal bir rol üstlenmiştir.

Mehdî, Hadî ve Harun Reşid zamanlarında on sekiz yıl 'Kadı'l-Kudat'lık yapan Ebû Yusuf (182/798) Harun Reşid'e takdim etmiş olduğu meşhur eseri *Kitâbu'l-Harac*'da yer verdiği hapishanelerin ıslahına ilişkin tavsiye niteliğindeki kararlarında, bu kurum açısından devrim sayılabilecek konulara temas etmiştir. Mahkumların ıaşesi, yaşam koşulları, uygulanacak muamele, cezaevi görevlilerinin konumu gibi işleyişe ilişkin birçok konuda bugün dahi cezaevlerinin ıslahında dikkat edilmesi gereken hususları içeren bu tavsiyeler,⁴¹ ayrı bir başlık altında ele alınacağından burada detayıyla üzerinde durma gereği duymuyoruz.

Baba Harun Reşid'in ölümü ile birlikte (193/809) Emin ve Me'mun arasındaki taht kavgası, ülkenin birçok alanında anarşinin yaygınlaşmasına sebep olduğu gibi hapishanelerdeki asayiş de tamamen bozmuştur.⁴² Rakip gruplar tarafından hapishanelerin kapıları açılarak mahkumlar çıkartılmış⁴³ ve kardeşler arasındaki çatışmalarda savaştırılmıştır.⁴⁴ Tarihçi Mes'udî, çatışmanın merkezi olan Bağdat'ın içerisinde bulunduğu durumu şu şekilde izah etmektedir: "*Bu çekişmenin sonucunda geriye harap edilmiş*

⁴¹ Ebû Yusuf, *Harac*, s.161.

⁴² Taberî, VIII, 424-426; Emin ve Me'mun arasındaki mücadele için bkz. Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mun Dönemi*, Ankara, 2002, s.29 vd.

⁴³ Mes'udî eserinde yer verdiği bir Şiirde Bağdat'ta yaşlı, fakir, Arap ve mevaliden oluşan hapishane kaçakları dışında kimsenin kalmadığından bahsetmektedir. Bkz. Mes'udî, *Murûc*, IV, 275.

⁴⁴ Halife Emin kardeşine karşı savaştırmak için hapishanedeki tutukluları çıkarttırmış, onların yağmalarına göz yumarak kendi ordusuna dahil etmiştir. Meçhul, *'Uyûn*, III, 332 Savaşmak amacıyla yola çıkan Emin'in ordusu savaşla alakası olmayan, ancak yolunda yürüyebilen, ayak takımı, sırtında çulu olmayan, hapishane kaçaklarından oluşan, düzensiz birliklerden oluşmaktaydı. Taberî, VIII, 448 Hapishaneden kaçan veya savaşmak için çıkartılan, hırsız vs. ayak takımından oluşan bu mahkumlar savaşırken üzerlerinde sadece avret mahallerini örtecek kıyafetler, zırh yerine deriden, hurma dalından veya kamıştan yapılmış basit koruyucu kıyafetler, ellerinde içine kum doldurularak düşman oklarından korunmaya yarayan kamıştan örülü sepetlerle ilkel koşullarda savaşmaktaydılar. Mes'udî, *Murûc*, IV, 278. Emin'in ordusunun çoğu hapishane kaçaklarından ve donanımı olmayan ayak takımından oluşurken, Me'mun'un komutanı Tahir onlar üzerine mancınkla ağır taşlar atmaktaydı. Meçhul, *'Uyûn*, III, 332.

bir şehir, silinmiş tarih, artmış fiyatlar, kardeşin kardeşi, oğlun babayı katli kalmıştır."⁴⁵ Taberî ise hapishanelerin duvarlarının delinip tutukluların çıkarıldığından, fitne sonucu mütedeyyin insanlar üzerine ahlaksızların ve facirlerin saldırdığından, inanmayanın izzetli, inananın zelil olduğundan, böylelikle iyi ile kötünün birbirine karıştığından, bu durumun Tahir b. Hüseyin'in Emin'i ortadan kaldırmasına kadar devam ettiğinden bahsetmektedir.⁴⁶

Me'mun, istikrarı sağlamış olsa da her zaman olduğu gibi muhalefetin körüklediği isyanlar devam etmiştir. Etkisiz hale getirilerek hapse atılan muarız liderler hapishanelerde de rahat durmamış; fırsat buldukça mahkumları isyana teşvik etmiştir. Me'mun tarafından muarızı olduğu için meşhur *Mutbık* hapishanesine hapsedilen İbrahim b. Aişe el-Abbâsî 210/825 yılında mahkumları teşvik ederek büyük bir isyan başlatmıştır. Hapishane kapılarına barikatlar kurarak hapishaneye giriş ve çıkışları engellemişlerdir. Sahibu'l-berîd/posta müdürü tarafından durum hakkında bilgilendirilen Me'mun, gece harekete geçerek isyanı bastırmış, İbrahim'i hapishaneden çıkartıp öldürtmüştür.⁴⁷ Halife Me'mun, affedici yönü ağır basan hoşgörölü bir kişiliğe sahip olması nedeni ile kendisini hicv eden, hatta halifelik ilan edenleri dahi affetmiştir. Halifenin "*İnsanlar benim affedici olduğumu bilselerdi suç işlemek suretiyle bana yaklaşırlardı.*"⁴⁸ şeklindeki sözleri, suçluyu affeden bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

İbrahim b. Mehdî Bağdat'ta halifeliğini ilan ettiğinde, halifenin kardeşi ve oğlu onun öldürülmesi için insanları teşvik etmelerine rağmen o, "*Amcamın bağlarını çözünüz, onu yanıma kendisine değer verilen birisi olarak getiriniz*" diyerek yanına getirtip ona iltifat etmiş, hil'at giydirip, altına binek ve cebine beşbin dirhem para koymuştur.⁴⁹ Yine, kendini ağır bir dille hicveden şair af dilediğinde gözleri yaşararak onu affetmiştir.⁵⁰ Hilafet geleneğinde alışık olunmayan bu affedici üsluptan hapishanelerin müstağni

⁴⁵ Mes'udî, *Murûc*, IV, 276.

⁴⁶ Taberî, VIII, 433.

⁴⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 127; Taberî, VIII, 602.

⁴⁸ İbn Tıktaka, *Fahrî*, s.195.

⁴⁹ İsfahanî, *Eğânî*, IX, 57.

⁵⁰ İsfahanî, *Eğânî*, VI, 175.

kalacağı düşünülemez. Dolayısıyla Me'mun'un bu insani yönünden hapishanelerdeki mahkumların da pozitif anlamda nasibini aldıkları söylenebilir. Aynı hoş görünün resmi mutezile mezhebine karşı çıkan fikir adamlarına karşı uygulanmadığını da ifade etmek gerekir.

Türk etkisinin özellikle askeri alanda ağırlığını hissettirmeye başladığı⁵¹ Mu'tasım dönemi (218-227/833-842), kardeşi Me'mun döneminden intikal eden birtakım iç isyanların bertaraf edilmesine dair teşebbüslere ve Arap-Türk komutanlar arasındaki rekabete sahne olmuştur.⁵² Bastırılan ayaklanmalar neticesinde isyancıların etkisizleştirilmesi için her zaman olduğu gibi hapishaneler önemli fonksiyon icra etmiştir. Uzun süredir Abbasi iktidarına karşı isyanların merkezlerinden biri olan Horasan'da, Hüseyin b. Ali soyundan gelen Muhammed b. Kasım daha Mu'tasım'ın halifelığının ikinci yılında onu tanımadığını belirterek isyan başlatmıştır. İsyanı bastırmakla görevlendirilen Abdullah b. Tahir tarafından yakalanarak Bağdat'a getirilmiş ve burada özel bir hapishaneye konulmuştur.⁵³ Bir rivayete göre Muhammed hapishanede zehirlenerek öldürülmüştür.⁵⁴ Diğer bir rivayete göre ise taraftarlarının düzenlediği bir operasyonla kaçırılmıştır.⁵⁵ Yine Hindistan'dan gelerek İran bölgesine yerleşen Zuttlar,⁵⁶ Basra bölgesinde haramilik yaparak Me'mun döneminden itibaren siyasi otoriteye meydan okumaya kalkışmışlardı. Mu'tasım'ın Uceyf b. Anbese komutasında göndermiş olduğu birlik, uzun bir mücadeleden sonra Zuttları tutuklayarak Bağdat'a getirmiştir. Daha sonra

⁵¹ Mu'tasım'ın 221/836 yılında Dicle Nehri kenarındaki savunma planı göz önünde tutularak kurdurduğu Samarra şehrinin inşasında Türk komutan Aşnas başta olmak üzere Türklerin etkin olduğu görülmektedir. Bu şehirde Türkler kendilerine ait özel bir ikametgâh ayırmışlardı. Ciddi planlamayla kurulan bir nevi askeri üs konumundaki şehirde Türkler için özel bir bölüm tahsis edilmesi onların halife indindeki konumunu göstermektedir. Yakubî, *Buldân*, s.45-50; Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İst. 1980, s. 79 vd.; Can, *İslâm Şehirleri*, s. 89-90.

⁵² Halife Mu'tasım'ın kardeşi Kasım ve Me'mun'un oğlu Abbas'ı ekarte ederek hilafeti ele geçirmesinde, daha önce kendi himayesinde savaşan Türk komutanların etkisinin olduğu farklı tarihi rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bkz. Makdîsî, VI, 112.

⁵³ Yâkûbî, *Târîh*, II, 576.

⁵⁴ Mesu'dî, *Mürûc*, VII, 116.

⁵⁵ Muhammed'in taraftarları hapishane yanındaki bahçede işçi olarak çalışıyor süsü verecek düzenledikleri ani operasyonla onu kaçırmışlardır. Mesu'dî, *Mürûc*, IV, 349.

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Belâzûrî, *Fütûh*, s.375; Gabriel Ferrand, "Zott" md.İA., İst., 1986, XIII, 624.

bu tutuklular Bizans hududundaki kale zindanlarına gönderilmiştir.⁵⁷

Mu'tasım döneminin en önemli isyanını başlatan Babek el-Hürremî⁵⁸ (öl.223/838) uzun süre İslam dünyasını meşgul etmiş, hatta üzerine gönderilen birliklerden bir çoğunu mağlup etmiştir.⁵⁹ Afşin'in yoğun gayreti sonucu Babek ve kardeşi yakalanıp bir süre evde hapsedildikten sonra Samerra'ya Mutasım'ın huzuruna getirilmiştir. Burada da bir süre saray hapishanesinde tutulup halifenin emri ile önce kolları, daha sonra üç ayrı kısımdan ayakları kesilmiştir. Mes'udî, kolları kesildiğinde kan kaybı nedeni ile yüzünün sararmasını saklamak için Babek'in diğer eli ile akan kanını yüzüne sürdüğünü nakletmektedir.⁶⁰ Babek'in kardeşi de Horosan'a götürülmüş ve onunla aynı kaderi paylaşmıştır.⁶¹

Mu'tasım'a karşı son düzenlenen isyanlardan biri de Filistin bölgesinde patlak vermiştir. İşlediği suç nedeni ile kısas cezasından korkarak Ürdün dağlarına sığınan EbûHarb isimli İbn Mübaraka' lakablı⁶² şahıs, bir süre sonra kendisini Emevî taraftarı olarak tanıtarak bölge halkının sempatisini kazanmış ve taraftar toplamıştır. Mu'tasım, Reca' b. Eyyûb komutasında bir ordu göndererek EbûHarb'ı mağlup etmiştir. (227/841). Savaş sonrası yakalanan Ebû Harb, Sâmerâ'ya getirilerek başkent hapishanesine⁶³ atılmıştır.⁶⁴

⁵⁷ Tutukluların kalelere hapsedilmek amacıyla mı? Yoksa Bizans'la savaşmaları için mi? Gönderildiği hususunda tarih kaynaklarında açıklayıcı bir bilgi mevcut değildir. Yakûbî, *Târîh*, II, 576; Belâzûrî, *Fütûh*, s.375.

⁵⁸ Babek'in şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Abbas Gurbanov, *Abbasiler'in İlk Asrında Azerbaycan*, S.Ü.S.B.E. Konya, 2007, s. 128 vd.

⁵⁹ Me'mun döneminde Babek üzerine beş ayrı ordu gönderilmiş ve bu orduların tamamı Babek karşısında hezimete uğramıştır. Yakûbî, II, 420; Taberî, V, 166, 178.

⁶⁰ Mes'udî, *Mürûc*, IV, 355; Makdisî, VI, 116.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, VI, 477. Babek'in tutuklanması ve idamı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet, Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004, s.106 vd.; Yıldız, "Babek" md. İst. 1991, IV, 376 vd.

⁶² Tanınmamak ve yakalanmamak için yüzüne maske taktığından bu lakapla anılmıştır. İbnü'l-Esîr, VI, 371.

⁶³ Kaynakta *Mutbık* hapishanesi olarak geçmektedir. Katlı yer altı hapishaneleri için ortak isim olarak *Mutbık* ifadesi kullanıldığından buranın Bağdat'taki meşhur hapishane olmayıp Samerra hapishanesi olduğunu söyleyebiliriz..

⁶⁴ Taberî, IX, 116; Yakûbî, *Târîh*, II, 480.

Mu'tasım'ın başkomutanı olan, içerde ve dışarıda kazandığı zaferlerle yüzünü güldüren Afşîn, daha ziyade Türk Arap komutanlar arasındaki kıskançlık nedeniyle hakkında ortaya atılan bir takım iddialar yüzünden hapsedilmiştir.⁶⁵ Kendine hasım olduğu anlaşılan Arap kökenli yargıçların verdiği karar sonucu da hapis cezası kesinleşmiş ve kendisi için yapılan özel bir hapishaneye konmuştur. Bir yıl hapishanede kalan Afşîn sürekli kuru ekmek ve su dışında herhangi bir yiyecek verilmediği için daha fazla tahammül edemeyip açlıktan vefat etmiştir.⁶⁶

Bu tür rivayetlerden Mu'tasım'ın asker ve sivil bürokratlarıyla yakın ilişki içerisinde bulunmasına rağmen, haklarında tereddüt hasıl olduğunda hiç çekinmeden onları hapse mahkum ettiği görülmektedir. Ayrıca geçmişte olduğu gibi halk ve asker nezdinde taraftarı bulunan önemli şahsiyetleri umumi değil özel hapishanelere koydurmaktadır. Bu ihtiyatlı yaklaşımların da hapishanelerdeki sıkıntıları tam olarak ortadan kaldırmadığını bazı firar olayları göstermektedir.⁶⁷

Mu'tasım döneminden Musta'n'ın hilafetine (248-252/862-866) kadar geçen süreçte tarih kaynaklarında mahkum ve hapishanelere ve hapis olaylarına birkaç rivayet dışında çok fazla temas edilmemiştir. Vâsık döneminde (227-232/842-847) Hicaz yolu üzerinde haramilik yapan bazı kabileler üzerine Boğa el-Kebîr komutasındaki birlikler gönderilmiş, bunlar yakalanarak ellisi öldürülmüş, ele geçirilenler Medine'de Yezid b. Muaviye evi olarak bilinen Dâru'l-İmâra'ya hapsedilmiştir. Tutukluların yandaşları hapishaneye saldırıya geçmiş, ancak kaostanmuzdarip olan Medine halkı bunları etkisiz hale getirmiştir.⁶⁸ Yine aynı mekana sürekli kaos çıkartan Benî Kilab kabilesinden beş yüz kişi hapsedilmiştir.

⁶⁵ Faruk Sümer, *Abbâsiler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşîn, Belleten*, c.LI, sayı: 200, Ankara 2001, s.655.

⁶⁶ Mu'tasım'ın, mevsimlik taze meyvelerden toplatarak Afşîn'e ikram amacıyla gönderdiği rivayet edilmektedir. Meyveleri geri çeviren Afşîn, kendisine meyve yerine güvenilir bir kişiyi göndermesini onun kanalıyla mektup yazacağını belirtmiştir. Afşîn'in halifeye yazdığı mektup manidar ifadeler içermektedir. Bkz. Taberî, III, 1314.

⁶⁷ Mes'udî, *Mürûc*, IV, 350.

⁶⁸ Taberî, IX, 129; Yâkûbî, *Tarih*, II, 480.

Bu mahkumlar ceza olarak uzun süre yiyecek ve içecekten mahrum bırakılmıştır.⁶⁹ Boğa el-Kebir Yemâme bölgesindeki bazı kabile üyeleri ile çatışmaya girmiş ve onlardan birçoğunu tutuklayarak Bağdat'ta hapsedmiştir.⁷⁰ İsfahan'da 231/845 yılında ayaklanan Kürt gruplardan 500 kişi Vâsıf et-Türki tarafından tutuklanıp ağır prangalara vurularak Bağdat hapishanesine nakledilmiştir.⁷¹

Babek isyanını teşvik ettiği gerekçesi ile Azerbaycan bölgesinde tutuklandığı sanılan Muhammed b. Bugays isimli şahıs, Sâmerrâ şehrinde sahibu's-şurta İshak b. İbrahim'in evinde hapsedilmiştir. Bazı kişilerin araya girmesi ile Sâmerrâ'dan kaçarak tekrar Azerbaycan'a dönmüş ve orada Merend şehrine yerleşmiştir. Uzunca sürdürülen mücadele sonrasında şehir ele geçirilip Muhammed, tutuklanmış ve Sâmerrâ'ya getirilmiştir. Kasru'z-Zehbî'ye hapsedilen Muhammed yapılan işkence ve zindanın kötü şartlarına dayanamayarak ölmüştür.⁷²

Musta'n dönemindeki istikrarsız ortam, hapishanelerin konumunu olumsuz etkilemiş; hapishaneler iktidarın ve toplumun gündemine yeniden taşınmıştır. Türkler'in hilafet üzerindeki baskısı sonucu, fitne ortamı daha da artmıştır. 248/862 yılında halkın arasına karışarak Sâmerrâ şehrinde karışıklık çıkartılmış, Dâru'l-İmâra'ya saldırılmış bir kısım insanların silahları alınarak esir alınmış; daha sonra Sâmerra şehrinin alt kısmında bulunan hapishane kuşatılarak mahkumların bir bölümünün firarına sebep olunmuştur.⁷³ Merkez dışında kalan kenar bölgelerin ordu komutanlığını yapan Ömer b. Abdullah el-Akta' ve Ali b. Yahyâ el-Ermenî'nin Türkler tarafından öldürülmesi, halkı galeyana getirerek isyana teşvik etmiştir. Bu halk ayaklanması sonucunda ilk iş olarak Nasır b. Malik hapishanesi (*SicnüNasr b. Mâlik/Sicnü's-Şurta*) kuşatılarak değişik suçlardan tutuklu olan ki bunlar arasında ağır suçlardan yatanlar da mevcuttu- mahkumlar çıkartılmıştır. Hapishanedeki mahkum kayıt (divan) defterleri parçalanarak köprü

⁶⁹ Taberî, IX, 134.

⁷⁰ Taberî, IX, 147.

⁷¹ Taberî, IX, 140; İbnü'l-Esîr, , VII, 23.

⁷² Taberî, IX, 164-171; İbnü'l-Esîr, , VII, 41.

⁷³ Taberî, IX, 258; İbnü'l-Esîr, VII, 122-123.

üzerinden nehre atılmıştır.⁷⁴ Yine aynı yıl Samarrâ'da çıkan bir diğer halk ayaklanmasında hapishane işgal edilmiş ve tutuklular serbest bırakılmıştır.⁷⁵

Görüldüğü gibi her isyanda işgal edilen ve yağmalanan mekanların başında hapishaneler gelmektedir. Muhalif ve iktidar karşıtı tepkileri ihtiva eden başkaldırılarda, mağdur oldukları düşünülen siyasi suçluları kurtarmak, isyancıların önceliği arasında yer almıştır.

Müsta'nın döneminde başta Türkler olmak üzere mevâlinin iktidar üzerindeki etkisini azaltmak için Sâmerrâ'daki hilafet merkezi tekrar Bağdat'a kaydırılmıştır. Kendi nüfuzlarının etkisini yitirdiği zehabına kapılan Türkler, Müsta'nı yeniden Sâmerrâ şehrine dönmeye ikna edemeyince, onu hilafetten azlederek yerine Lü'lü'etü'l-Cavsak hapishanesinden Mu'tez ve Müeyyed'i çıkartarak Mu'tez'i hilafet makamına getirmişlerdir.⁷⁶ Türkler'in desteğini arkasına alan Mu'tez, (252-255/866-869) Ahmed b. Mütevekkil komutasındaki bir ordu ile Bağdat'ı kuşatmıştır.⁷⁷ 251/865 yılında Muhammed b. Abdullah komutasındaki Müsta'nın taraftarları, her ne kadar mukavemette bulunsa da mücadelelerin uzaması sonucu zahire yolları kesilmiş, yiyecek sıkıntısı çekilmeye başlanmış, fiyatlar artmıştır. Bu durum karşısında Bağdat halkı ayaklanmış, kadın hapishanesini basarak mahkumları serbest bırakmışlar, erkeklerin bulunduğu hapishaneye yöneldiklerinde ise askerler baskına engel olarak isyancıları dağıtmışlardır.⁷⁸

Türk komutanların gücü ile iktidarı ele geçiren Mu'tez, bu defa Türk komutanların siyasi baskısından kurtulmak için stratejiler geliştirmeye başlamıştır. Vasîf ve Boga isimli Türk komutanlarla beraber hareket ettiğini düşündüğü veliahtı Müeyyed ve EbûAhmed isimli kişiyi Cavsâk hapishanesine attırmıştır. Türklerin yapacakları bir baskınla bu şahısları kurtaracakları ihbarının

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 20; İbnü'l-Esîr, VII, 122.

⁷⁵ Taberî, IX, 258; İbnü'l-Esîr, VII, 122-123.

⁷⁶ Taberî, IX, 283.

⁷⁷ Taberî, IX, 287, 288.

⁷⁸ Taberî, IX, 336.

halifeye ulaştırılmasının hemen akabinde Müeyyed, 252/866 yılında hücrelerinde ölü olarak bulunmuştur.⁷⁹ Tarihi kaynaklarda ölüm sebebi açıkça belirtilmese de Mu'tez tarafından zehirletilerek öldürülmüş olduğu ihtimal dahilindedir. Rakiplerini hapse atarak etkisiz hale getiren Mu'tez'in hilafetten hal'i de hapis ve neticesinde ölümle gerçekleşmiştir. Vasif ve Boga gibi güçlü Türk komutanları öldürten Mu'tez, bu defa Salih b. Vasif isimli Türk komutanın muhalefeti ve baskısı ile karşılaşmıştır. Salih, önce sarayın önemli memurlarından Ahmed b. İsrail, Hasan b. Mehled ve Ebû Nûh İsa b. İbrahim'i hapsedmiştir.⁸⁰ Daha sonra ise askerlerin maaşlarının ödenmemesini bahane ederek, önce Mu'tez'i hapse atmıştır. Mu'tez birkaç gün sonra da muhtemelen yapılan işkenceler sonucu hücrelerinde ölmüştür.⁸¹

Bu tarihi verilerden de anlaşılmaktadır ki ayaklanmaların had safhada olduğu Musta'in ve Mu'tez döneminde siyasi üst düzey muhalif bürokratların ve memurların hapsedildikleri mekan sarayın bir bölümünde bulunan korunaklı *Cavsâk* hapishanesidir.

db | 97

Muhtedî döneminde (255-256/869-870) sıkça kullanıldığı anlaşılan Babu's-Şâm Hapishanesi (Şam Kapısı Hapishanesi) öne mine binaen belirli aralıklarla baskına uğramıştır. el-Kâtib el-Hüseyn b. İsmail b. İbrahim'in hacibi (özel kalem müdürü) Bağdat'taki *Babu's-Şam* hapishanesine atılmıştı. Daha önce de sık sık iç isyanların merkezinde yer alan paralı askerlerden oluşan eş-Şâkiriyye⁸² grubu bu durumu fırsat bilerek hapishaneye saldırmış, kapılarını kırarak hacibi zindandan kurtarmıştır.⁸³ 255/868 yılında halktan taraftar da toplayan bu paralı askerler, yine Babu's-Şâm hapishanesine saldırarak bu defa bütün mahkumları serbest bırakmışlardır. Mahkumların firarı esnasında şurta ve gardiyanlar hiçbir mukavemette bulunmamış tam tersine kaçıış kolaylaştır-

⁷⁹ Taberî, IX, 337.

⁸⁰ Mesûdî, *Tenbîh*, s.468.

⁸¹ Yakûbî, *Târîh*, II, 616.

⁸² Ücretli ve hizmetli anlamlarına gelen ve Farsça "çeker" kelimesinden türeyen eş-Şâkiriyye Abbasi ordusu içerisindeki bir grup paralı askerler için kullanılmaktadır. Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s.236; Terzi *Abbâsiler Döneminde Askerî Teşkilat*, (A.Ü.S.B.E.) Ankara, 1986, s.66.

⁸³ Taberî, IX, 400.

mıştır. Sakat ve düşkün olanların binek temin ederek kaçabilecekleri kadar onlara zaman tanınmış; kapılar ertesi gün sabah vaktine kadar açık bırakılmıştır. Daha sonra Bağdat valisi Süleyman b. Abdullah b. Tahir taş ve toprakla hapishane kapısını kapatmıştır.⁸⁴ Siyasetini Türk komutanları birbirine düşürmek suretiyle hilafet makamını Türklerin baskısından kurtarma üzerine kuran Muhtedî, Türk ordu komutanı Ebû Nasr Muhammed b. Boga'yı taraftarları ile birlikte hapse attırmıştır. Bâlık Beg isimli diğer Türk komutanı ise sarayda öldürterek başını sarayı kuşatan taraftarlarının önüne atmıştır. Çıkan çatışma sonrası saraydan kaçmak zorunda kalan halife, son çare olarak hapishanenin kapısını açarak mahkumlardan Türklere karşı kendi yanında savaşmalarını istemiş; ancak olumlu bir karşılık alamamıştır. Yakalanıp birkaç gün hapse atıldıktan sonra 256/870'te idam edilmiştir.⁸⁵

Muhtedî, zulmün yaygınlaştığı toplumda halkın taleplerini ve şikayetlerini bizzat dinlemek için özel meclisler kurdurmuştur. Bununla da yetinmeyip şikayetini bizzat kendine iletmekten çekinen halk için *beytü'l-mezâlîm* adıyla büyük bir ev yaptırmış ve şikayetlerini yazılı olarak yola bakan demir parmaklıklı pencereden içeri atmalarını istemiştir. Görevlilerin buraya girişini yasaklayan halife belirli aralıklarla şikayet dilekçelerini okumuş, bizzat kendinin iştirak etmiş olduğu davalarda zalimleri cezalandırmıştır. Bazencâne isimli şair Muhtedî'nin bu özelliğini şu mısralarla medhetmiştir:

*Bize mezalim evini kurdun rahmetinle
Orada mahvettin zulmü adaletinle
Krallar arasında senin gibisi yoktur,
Hiç biri böyle ince bir tedbiri tercih etmemiş,
Hiçbiri zulümden el çekmemiştir.
Hak sahibi onların huzurunda endişeye gark olur,
Onlara hep sövüldü, oysa övenler çoğaldı seni.*⁸⁶

⁸⁴ Taberî, IX, 401.

⁸⁵ Yâkûbî, *Târîh*, II, 618; Taberî, IX, 461; İbnü'l-Esîr, VII, 229-230; Nüveyrî, XXII, 325-327.

⁸⁶ Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı*, s.119.

Halifenin hapishaneleri isyancıları etkisizleştirmenin bir aracı olarak kullanması ve halk merkezli politika izlemesi dönemin etkin bürokratlarını, askerlerini rahatsız etmiş ve bu gayretlerinin bedelini canı ile ödemiştir.

Muhtedî'nin ortadan kaldırılmasından hemen sonra *Cavsâkh* hapishanesinde bulunan Mu'temid, 256/870'de hilafet makamına geçirilmiştir.⁸⁷ Birçok örnekte olduğu gibi önce hilafetin yolunu kapatan hapishane, Mu'temid'in hilafetine kapı aralamıştır. Zayıf bir yaratılışa sahip olduğu anlaşılan Mu'temid'in yerine önce kardeşi Muvaffak daha sonra ise Muvaffak'ın oğlu Mu'tezid (279-289/892-902) idareyi ele almıştır. Bu dönemde değişik saiklere bağlı olarak Türk komutanların hilafet üzerindeki baskısının azalması,⁸⁸ her ne kadar merkezde iktidarı rahatlatırsa da, eyaletlerde peş peşe patlak veren isyanlar hapishanelerin önemini artırmaya devam etmiştir.⁸⁹ Mu'temid'in halifeliği dönemine ilişkin tarih kaynaklarında geçen dikkate şayan hapis olayı Mu'tezid'in hapsidir. Baba Muvaffak, oğlunu İsmail b. Beel isimli kişinin evine hapsedmiştir. Bu haberi duyan Mu'tezid'e bağlı *gılman*⁹⁰ eve saldırıp kapıları kırarak onu kurtarmışlardır. İsyanın boyutu daha da büyümüş, diğer hapishanelerdeki mahkumlar serbest bırakılmıştır. Özellikle dönemin en korunaklı hapishanelerinden biri olan *Sicnü'l-Mutbık*/yer altı hapishanesindeki mahkumların da kaçmaları sağlanmıştır.⁹¹

Dönemin en önemli siyasi olaylarından biri olan ve yaklaşık yirmi sene devam eden zenc isyanı ve bastırılması esnasında bir çok isyancının ve hilafet yanlılarının hapsedildiği görülmektedir. 256/870 yılında Basra yakınlarında Hz. Ali taraftarı olduğu iddiasıyla ortaya çıkan İranlı Ali b. Muhammed adlı kişi bölgede tar-

⁸⁷ Yâkûbî, *Târîh*, II, 619; Mes'udî, *Mürûc*, VIII, 9.

⁸⁸ Mu'temid döneminde Türkler'in nüfuzunun azalmasındaki amiller hakkında geniş bilgi için bkz. Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, III, 263-264.

⁸⁹ Musâvir b. Abdülhamid Musul'da 253/867 yılında, (İbnü'l-Esîr, VII, 205), 256-870'de Filistin'de İsâ b. Şeyh (Yâkûbî, *Târîh*, II, 620), Doğu eyaletlerinden Basra'da Zenciler, Sicistan'da Safariler, Fars bölgesinde Muhammed b. Vasil adında bir şahıs isyana kalkmışlardır. İbnü'l-Esîr, VII, 275

⁹⁰ *Gulâm* kelimesinin çoğulu olup, İslam ordusu bünyesinde, iderede ve sarayda çalıştırılan köle ve esirlerdir. Bilgi için bkz. Terzi, "Gulam" md.*DİA*, İst. 1996, XIV, 178-180.

⁹¹ Taberî, X, 20.

lalarda çalışan zenci köleleri zenginlik vaat ederek etrafında toplamıştır. Oluşturduğu bu güçle efendileri/toprak ağalarını hapsedmiş mallarına el koymuştur.⁹² Kısa süre içerisinde hilafet ordularını geri püskürtecek duruma ulaşan bu isyancı grup, etraftaki bedvî Arapların ve çapulcu grupların da desteğini arkasına almış üzerine gönderilen Türk komutanları bozguna uğratmıştır. Bu komutanlardan Tekin el-Buharî zenci birliklerinin komutanı ile görüşmeye girdiği şüphesi ile tutuklanıp hapsedilmiştir.⁹³ Bizzat Muvaffak ve oğlu Mu'tezid' in komutanlığını yaptığı hilafet orduları 267/880 yılında Vasıt yakınlarında Zenci kalelerini kuşatmış ve galip gelerek binlerce Zenci'yi esir almıştır.⁹⁴ Muvaffak, zindanlara yönelerek Abbasi askerlerinden oluşan mahkumları serbest bırakmıştır. Bunlar arasında kaçırılarak hapsedilen birçok kadın ve çocuğun da bulunduğu rivayet edilmektedir.⁹⁵ Muvaffak esir almış olduğu isyancı elebaşlarını ki bunların başında Süleyman b. Cami' yer almaktadır, önce Bağdat valisinin sarayında⁹⁶ hapsedmiş; daha sonra başını kesip vücudunu şişirerek Bağdat'ın doğu ve batı yakalarında teşhir ettirmiştir.⁹⁷

100 | db

İsyanların odağı haline gelen ve halkın nezdinde adaletin tesisinden öte işkence merkezini andıran Bağdat hapishaneleri (özellikle yer altı zindanları) halife Muktefî (289-295/902-908) tahta geçer geçmez yıktırılmıştır. Halifenin bu tavrı halkın sempatisine mazhar olmuş ve büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır.⁹⁸ Muktefî dönemine dair tarih kaynaklarında hapishane ve mahkumların durumundan, hapishane isyanlarından bahsedilmemesi halifenin ilk dönemlerindeki hapishanelere karşı olumsuz yaklaşımını sonuna kadar devam ettirdiğini göstermektedir.

⁹² İbnü'l-Esir, VII, 205 vd. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Dûrî, *Dîrâsât*, s.75 vd; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 266.

⁹³ İbnü'l-Esir, VII, 323.

⁹⁴ Taberî, IX, 568, 573. İlk kalenin ele geçirilmesinde beş bin, ikinci kalenin ele geçirilmesinde ise yaklaşık on bin kişinin esir alındığı rivayet edilmekle birlikte kanaatimizce rakamlar abartılmıştır.

⁹⁵ Taberî, IX, 63; Zehebî, *Târîh*, XX. 33,34.

⁹⁶ Burası, dönemin Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah b. Tahir'in *Dâru'l-Battîh* olarak isimlendirilen konağıdır. Yâkût, II, 517.

⁹⁷ Taberî, X, 11.

⁹⁸ Abdülkerim Özaydın, "Muktefî-Billah" md., *DİA*, İst. 2006, XXXI, 535.

On üç yaşında hilafet makamına oturan Muktedir (295-320/908-932) üzerinde kadınlar başta olmak üzere akrabalarının yoğun etkisi, kendisine karşı isyanları tetiklemiş, devletin her kurumunda olduğu gibi hapishanelerde de istikrar bozulmuş, zaman zaman hapishaneler basılarak mahkumlar kaçırılmıştır.⁹⁹ Muktedir'in halifeliğinin ilk yıllarında Şam'da bir grup ayaklanma çıkarmış ve isyancılar 295/907 yılında hapishanede isyan başlamasına sebep olmuştur. Valinin erken müdahalesiyle isyan bastırılmış, mahkumlar daha güvenli olan Bağdat hapishanesine nakledilmiştir.¹⁰⁰ Basra halkı ise kötü yönetimi nedeni ile vali Hasen b. Halil b. Rimâl'e karşı isyan ederek 305/917 yılında hapishaneye saldırıp mahkumları serbest bırakmışlardır.¹⁰¹ Basra'da hayat pahalılığı ve vergilerdeki artışa bağlı olarak başlayan isyandan birkaç yıl sonra 308/920 yılında yine aynı gerekçelere bağlı olarak şehir sakinleri tarafından kapsamlı bir isyan başlatılmıştır. Vezir Halid b. el-Abbas'ın harman yerindeki hububatın satışını engelleyerek stok yaptırması, ekmeçlik buğdayın fiyatını bir anda yükseltmiş,¹⁰² sekiz rıtlılık bir somun ekmeğin fiyatı bir dirheme kadar çıkmıştır. Aldığı aylıkla sadece ekmeç ihtiyacını karşılayamayan halk,¹⁰³ dükkânları yağmalamış, mescitteki minberleri parçalayarak namaza engel olmuş, köprüleri yakmıştır. Her isyanda olduğu gibi saldırıya uğrayan mekanlardan biri de hapishane olmuştur. Hapishane kapıları kırılarak, mahkumlar serbest bırakılmış, polis karakolu tahrip edilmiştir.¹⁰⁴ Şehrin dış kapıları kapatılarak kaçış engellenmiş; polis, tüm mahkumları yakalayarak tekrar hapse atmıştır.¹⁰⁵ Kaçışı organize ettiği tespit edilen elebaşların elleri kesilmiştir.¹⁰⁶ Bu tür geçici tedbirler iç karışıklıkları önlemeye kafi gelmemiş; Muktedir'in son dönemlerinde tekrar patlak veren isyanlar onun öldürülmesi ile neticelenmiş,¹⁰⁷ yerine geçen ve ancak on sekiz ay iktidarda kalan halife Kâhir döneminde (320-

⁹⁹ Taberî, X, 139.

¹⁰⁰ Arîb, *SılatuTârihi't-Taberî*, 28-29.

¹⁰¹ Arîb, s.63-64.

¹⁰² İbnü'l-Esir, VIII, 117.

¹⁰³ Yılmaz-Terzi, *Klasik İslâmi Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaşları ve Ücretleri*, OMÜ İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: 26, Samsun 2008, s.221.

¹⁰⁴ İbnMiskeveyh, I, 72.

¹⁰⁵ Meçhul, *Uyûn*, IV, 209-210.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 117.

¹⁰⁷ İbnMiskeveyh, I, 290.

322/932-934) isyanlar artarak devam etmiş, sivil halka ait evler yağmalanmıştır. Bu karışık ortamdan istifa edenler ise cinayet, hırsızlık gibi birçok suçtan tutuklu bulunan hapishane kaçkınları olmuştur.¹⁰⁸ Acziyet içerisine düştüğü anlaşılan iktidar güçleri yağmayı durdurmak adına hapishane kaçkınları ile pazarlığa oturmak zorunda kalmış ve onlara infakta bulunulmuştur. Suç işlemeyi alışkanlık haline getirmiş *ayyârûn* (ayak takımı) yeniden özel güvenlik birimleri ve polisle çatışmaya girmişler, Bağdat yer altı hapishanesi ve diğerlerine saldırıda bulunmuşlar, çatışma sonunda sivil halk büyük zarar görmüştür.¹⁰⁹

Abbasiler'in zayıflama dönemi olarak kabul edilen ve Emîrülümerâlık¹¹⁰ sisteminin kurularak geniş yetkilerle donatıldığı Râdi döneminde de (322-329/934-940) Bağdat hapishaneleri isyancıların hedefi olmuş defalarca yağmalanarak tutuklular serbest bırakılmıştır.¹¹¹ Büveyhîler'in Bağdat'ı işgali ile birlikte (334/945) Abbâsî hilafeti sembolik bir hüviyete bürünmüş, daha sonraki süreçte farklı etnik gruplar ve mezhep mensupları gerçek iktidar sahipleri olmuştur.

Görüldüğü gibi genel anlamda tarihi rivayetlerde birkaç önemli şahsiyetin hapsi dışında üzerinde çok fazla durulmayan Abbâsî hapishanelerinin ülkenin kaderinin tayini noktasında çok önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Tarihi anlamda dünyanın en önemli başkentleri arasında yerini alan ve muhteşem bir mimari titizlikle inşa edilen Bağdat şehrinin ilk kuruluş aşamasında merkezdeki önemli binalardan biri zindandır.

Genel olarak Abbâsî zindanlarından bahsettikten sonra, tespit ettiğimiz ölçüde bu dönemde Bağdat'ta inşa edilmiş bir çoğu yer altında bulunan zindanlardan ayrı ayrı bahsedelim. Zindan ve hapishane kavramlarını çalışmamızda ortak olarak kullanmakla

¹⁰⁸ Arîb, s.122-123.

¹⁰⁹ Arîb, s.135.

¹¹⁰ Râdi Billah hilafet makamına geçtikten iki yıl sonra Basra ve Vasıt valisi Raik'e emîrül-ümerâ unvanını vermiş ve geniş yetkilerle donatmıştır. Raik'in protokoldeki yeri halifeden sonra gelmekte olup, ona danışmadan birçok atama ve karar yetkisine sahiptir. Yıldız, "emîrül-ümerâ" md.DİA, İst. 1995, XI, 158.

¹¹¹ Meçhul, *Uyân*, s.327.330.

birlikte Türkçe karşılığı olarak ihtiva ettiği anlam birbirinden farklıdır. Bizim incelediğimiz hapishane tipleri bünyesinde zindanları da barındırmaktadır. Yani bir bölümü bugün kullandığımız ifade ile hapishane iken, büyük bir bölümü yer altı zindanlarıdır. Dolayısıyla her iki ifade de karşılığını bulmaktadır.

Mutbık Zindanı

Birçok yönü ile adından söz ettiren bu şöhretli hapishane Abbasi halifesi Mansûr'un kurmuş olduğu Bağdat şehri ile eş zamanlı inşa edilmiştir.¹¹² Şehrin surları ile birlikte tam olarak 149/766 tarihinde tamamlandığı düşünüldüğünde¹¹³ Mutbık¹¹⁴ zindanının faaliyete geçtiği tarihin de aynı döneme denk geldiği söylenebilir. Zindan daire şeklindeki Bağdat şehrinin güney kısmında Kûfe kapısı ile Basra kapısının kesiştiği bir noktada kurulmuştur. Zindanın bulunduğu bölge, *Mutbık Sokağı* (Sikketü'l-Mutbık) ismini almıştır. Kuvvetle muhtemeldir ki sokak ismini bu zindandan almıştır.

Yâkûbî, Bağdat sokaklarından bahsederken Basra kapısı ile Kûfe kapısı arasında Şurta (karakol) sokağı, Heysem sokağı ve daha sonra da Mutbık sokağının bulunduğu dikkat çekmektedir. Mutbık sokağında ise aynı isimle anılan büyük ve muhkem surlarla çevrili bir hapishanenin varlığından bahsetmektedir.¹¹⁵ Hemedânî ise hapishaneyi son derece güvenli ve muhkem olarak vasıflandırmıştır.¹¹⁶ Ravendîler'den bir grup başta olmak üzere mahkumların diğer hapishanelerden kaçması, Mutbık Hapishanesi'nin daha güvenli inşa edilmesini zorunlu kılmıştır. Mutbık zindanına konan mahkumlar, sıradan kişiler olmayıp halifenin gadrinden imtina ettiği, yoğun taraftarı bulunan siyasi suçlulardır.

¹¹² Can, *İslam Şehirleri*, s.83 vd.

¹¹³ Hemedânî, *Bağdat*, s.39; Hatib I, 67-68.

¹¹⁴ Mutbık kelimesi, bir birine yapıştırılmış inci taneleri gibi kat kat sıralanmış anlamına gelmektedir. Bu hapishaneye Mutbık isminin verilmesi korunaklı olmasından kinayedir. Yer altına yapılan hapishanenin mahkumlarla yeryüzü arasında bir tabaka oluşturması, bu isimle anılmasına sebep olmuştur. İbn Manzûr, *t.b.kmd*.

¹¹⁵ Yâkûbî, *Buldân*, s.8-9.

¹¹⁶ Hemedânî, s. 33.

Bağdat şehrinin bütün yapılarıyla başlangıçta bir plan üzerine oturtulması, şehrin emniyeti açısından son derece önemli olan hapishanenin de şehir planlaması içerisinde stratejik bir bölgeye konuşturulmasına neden olmuştur. Hapishanenin kuruluş yeri olarak güvenliğe elverişli bölge ve denetiminin sağlanabileceği polis merkezinin hemen bitişiği seçilmiştir. Seçimde titiz davranılmasındaki temel amaç ise hem şehir planının ahengini bozmamak hem de daha önce güvenlik zafiyeti yüzünden sık sık baskına uğrayan hapishane tecrübelerinden yola çıkarak şehir surları dışında ikinci bir muhkem surla çevrilebilecek müstakil bir alanı tespit etmek olmalıdır. Şehir planlamasında olduğu gibi hapishane binasının yapımında da yabancı tesir göze çarpmaktadır.¹¹⁷

Mutbık zindanı, birçok kattan ve hücrelerden oluşmaktadır. Hücrelerin bir kısmı olabildiğince dar, bazıları ise geniştir. En alt katta güneş ışığının asla ulaşmadığı son derece karanlık kuyular vardır. İşkence edilmek istenen veya itirafa zorlanan bir kısım mahkumlar, iple bellerinden bağlanarak su kovanı indirir gibi kuyu dibine bırakılmaktadır.¹¹⁸

Küçük hücreler, tek kişinin güçlkle sığacağı genişliktedir. Şair, hücrenin genişliğinin beş karış olduğunu ve mahkumun nefes alma güçlüğü çektiğini ifade etmektedir.¹¹⁹ Bu rivayetten yola çıkarak hücrenin genişliğinin yaklaşık bir metre karelik alana sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Zindan, kendi içerisinde farklı bölümlere ayrılmıştır. Örneğin aylak takımının, hırsızların, zındıkların bulunduğu bölümler birbirinden farklıdır. Halife Muktedir döneminde hapse atılan Hallâc-ı Mansur'un Mutbık zindanının hırsızlar koğuşundan aylaklar koğuşuna mahkumlarırşâd maksadıyla, nakledildiği ifade

¹¹⁷ Can, *İslam Şehirleri*, s.84.

¹¹⁸ Halife Mehdî'nin emri ile vezir Yâkub b. Davud bu hapishanede kuyuya atılmıştır. Kendisi yaşadıklarını tasvir ederken karanlık nedeni ile görme yetisini kaybettiğinden, günleri sayamadığından, saçlarının ve tırnaklarının uzadığından, bir ipin inerek kendisinin kurtulacağı ümidiyle günlerini geçirdiğinden bahsetmektedir. Taberî, VIII, 159; Hatib, XIV, 624; İbn Tiktaka, s. 184; İbn Kesîr, I, 182.

¹¹⁹ İsfahânî, *Eğânî*, VI, 153.

edilmektedir.¹²⁰ Zindanın hemen yanında bulunan *dâru'l-azâb/işkence evini* hapishane kompleksi içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.¹²¹ Burada itirafa zorlanan tutuklular değişik işkencelere tabi tutulmaktaydı. Özellikle devlet hazinesinden kendi bütçesine kaynak aktaranlar, çalınan para veya malın yerini söyleyinceye kadar işkencenin şiddeti artırılmaktadır.¹²²

Abbâsî döneminin ünlü şairlerinden Ebû Nuvâs (öl.198/813), Harun Reşid nezdindeki popülerliğine rağmen aşırı içki düşkünlüğü ve İslam öncesi Mekke kavimlerinden birini zemmederken diğerini methetmesi yüzünden Mutbık'a atılmıştır. Bermekiler'in devreye girmesi ile özel afla hapisten kurtulan Ebû Nuvâs, Halife Emin ve Memun dönemlerinde de aynı zindana atılmıştır. Bir rivayete göre hapishanede ölmüştür.¹²³ Ebû Nuvâs, Mutbık koşullarını anlatırken kendisini cehennem ateşinde gibi hissettiğinden, ellerine ve göğsü üzerine ağır zincirler vurulduğundan, gardiyanlara karşı boyun eğişinden bahsetmektedir. Gardiyanları halifeye şu mısralarıyla şikayet etmektedir: "*Said olarak isimlendirilen cüseli gardiyanın kükremesinden kulaklarım sağır oldu.*"¹²⁴

db | 105

Bağdat'ta kurulan ve dönemin en korunaklı, büyük hapishanelerinden biri olan Mutbık, sık sık tutuklu transferine sahne olmaktaydı. Diğer vilayetlerdeki hapishanelere yapılan saldırılar ve mahkumların kaçma riski karşısında en güvenilir hapishane olarak Mutbık imdada yetişmekteydi. Daha önce ifade edildiği gibi

¹²⁰ Hatîb, VIII, 116. Süleyman Uludağ ise Hallac'ın sekiz yıl süren hapis hayatını dostu Nasr el-Kuşûrî'nin evinde geçirdiğini ifade etmektedir. Burada tebliğ faaliyetlerine devam ettiği ve taraftarlarını artırdığı görülmektedir. (Süleyman Uludağ, "Hallac-ı Mansûr" md.*DİA*, İst. 1997, XV, 378.) Hallac-ı Mansûr'un idamına yakın yargılama sürecinde Mutbık Hapishanesine konulmuş olması muhtemeldir.

¹²¹ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 260.

¹²² *Dâru'l-İstihârâ* olarak da isimlendirilen bu işkence merkezlerinde suçlulara işkence yapılarak itirafa zorlanmaktadır. Sahibu'l-azâb, bu işkenceyi bazen polis karakolunda, bazen hapishanedeki işkence evinde yapmaktadır. Özel eğitilmiş bu görevliler, son derece sabırlı ve deneyimli olup sonuç alıncaya kadar farklı işkence aletleri kullanmaktadırlar. Vergi kaçırma gibi mali konulara ilişkin usulsüzlük yapanlar ise sahibu'l-istihârâ olarak isimlendirilen mali konularda uzmanlaşmış daha profesyonel görevlilerce sorguya alınmaktaydı. Mahkum, suçunu itiraf edip zimmetine geçirdiği malı veya parayı tekrar hazineye aktarınca kadar işkenceye maruz bırakılmaktaydı. Yılmaz, *İtaatkar Toplum Oluşturma Aracı olarak İşkence (Emevî Örneği)*, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2008), sayı: 4, s.100-101.

¹²³ Nasuhi Ünal Karaaslan, 'Ebû Nuvâs' md, *DİA*, X, 205-207. İst., 1994.

¹²⁴ Ebû Nuvâs, s.331.

Hâşimiyye hapishanesinin Ravendîlerin saldırısına uğraması sonucu birçok mahkum *Mutbık*'a nakledilmiştir.¹²⁵

Zindanın, büyüklüğü ve başkentte bulunması nedeniyle, *Sicnü'l-Âmme/Umumi Hapishane-Zindan* olarak da isimlendirildiğini görmekteyiz. Ahmed b. Hanbel'in 28 ay tutuklu olarak kaldığı hapishanenin isminin *Sicnü'l-Âmme* olduğu belirtilmektedir.¹²⁶ Mav-siliyye yolu üzerinde bulunan bu hapishanenin *Mutbık* hapishanesi olduğu kanaatindeyiz. Zira tarihi kaynaklarda söz konusu edilen mekanda *Sicnü'l-Âmme* ismiyle anılan başka bir hapishanenin varlığından bahsedilmemektedir. Kaynaklarda açıkça belirtilmese de Dâru'l-İmâra müstemilatı içerisinde yer alan hapishanenin *Mutbık* olması kuvvetle muhtemeldir. Bağdat'ın en büyük ve korunaklı bu zindanı halife Mütevekkil dönemine kadar varlığını devam ettirmiştir.

Metâmîr Zindanı

106 | db

Özellikle Abbasi iktidarının gerileme döneminde hilafet merkezlerindeki nüfusun fazlalığı, muhalefet hareketlerinin hız kazanarak devam etmesi, iktisadi buhran ve siyasi istikrarsızlık nedeniyle suç oranlarındaki artışlar, merkezi yönetimi yeni güvenlik önlemleri almaya zorlamıştır. Hapishanelerin ihtiyaca cevap veremediği ve birtakım güvenlik zafiyetleri yaşandığı düşünülmüş olacak ki, yeni ve daha modern tipte hapishaneler inşa edilme yoluna gidilmiştir.

Halife Mu'tezîd, Abbasiler'in erken döneminde inşa edilen *Mutbık* isimli hapishaneleri modernize ederek *el-Metâmîr*¹²⁷ ismiyle yeni bir hapishane yaptırmıştır. Zindan kelimesine tam karşılık gelecek bu yapıyı Mu'tasım'ın yaptırdığı da rivayet edilmektedir.¹²⁸ Ancak kanaatimizce Mu'tasım döneminde Bağdat'ta var olan hapishane *Mutbık*'tır. Zira Mu'tez'in bu hapishaneyi bizzat

¹²⁵ İsfehânî, *Mekâtîl*, s.92.

¹²⁶ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 197.

¹²⁷ Hapishaneye *Metâmîr* isminin verilmesinin sebebi, buranın özellikle Şam ve Irak bölgelerinde yiyecekleri ve çeşitli eşyaları bozulmadan muhafaza etmek için ağız dar alt kısmı geniş ve derin kuyulara benzetilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu tür soğuk hava deposu denebilecek kuyulara *metâmîr* ismi verilmekteydi. Taberî, V, 160; İbn Manzûr, IV, 2702.

¹²⁸ Bezre, s.119.

kendi muhaliflerini gözetim altında tutup onlara gözdağı vermek için hemen sarayın yakınına inşa ettirdiği bilinmektedir. *el-Metâmîr* sadece siyasi suçlular için yapılmış bir zindandır. 280/893 yılında Irak'ın doğu yakasında Dicle'nin hemen kenarındaki Kasru'l-Hasenî'nin¹²⁹ yanındaki meydana kurulmuştur.¹³⁰ Mu'tezid, inşaatı başlatmadan mimarlara önce hapishane-nin minyatürünü yaptırmış; ikna olduktan sonra hapishaneyi tamamlattır. Son derece sağlam, dar hücrelerden oluşan ve daha önce benzeri görülmeyen bir hapishane binası ortaya çıkmıştır.¹³¹ Aslında burası Türkçe karşılığı olarak tam bir zindandır.

Dicle nehri kenarındaki bu hapishane, tamamen yeraltına inşa edilmesi nedeniyle dışardan bakıldığında fark edilmemekteydi. Mu'tezid, muhtemel hapishanenin varlığını teşhir edip düşmanlarına gözdağı vermek maksadıyla olacak ki tam orta yerinden yükselen bir minare veya kule yaptırmıştır. *Mutbık* hapishanesinde olduğu gibi bir kişinin ancak köpek oturuşu kalabileceği hücrelerden oluşan hapishane sürekli saray çalışanlarının gözetimindeydi.¹³²

db | 107

Mu'tezid, her an denetleyebileceği bu hapishaneyi baş edilemeyen ayrılıkçı hareketleri etkisiz hale getirmek, yakalanan militanları saray içerisindeki yeraltı hapishanesine koyarak dışarı ile temaslarını kesmek maksadıyla yaptırmış olmalıdır. Ayrıca yapılacak işkence ve infazların halk tarafından duyulmasını önleme¹³³ ve tepkileri azaltma gayreti de yeni tip bir hapishane inşasının gerçekleşmesine katkı sağlamıştır.¹³⁴ Sur içerisinde özel birlikler tarafından korunan hapishaneye dışarıdan bir saldırının yapılamayacak olması da *Metâmîr*'i ayrıcalıklı kılan başka bir faktördür.

Muktefi'nin (289-295/902-908) hilafete gelir gelmez *Metâmîr*'deki mahkumları affettiği ve serbest bıraktığı, daha sonra da hapishaneyi yıktırarak yerine mescit yaptırdığı rivayet edilse

¹²⁹ Saray Yahya b. Bermek tarafından inşa edilmiş, daha sonra burada Hasen b. Sehl oturmuştur. Hasen'in kızı ile evlenen M'emun sarayı Hasen'e hibe etmiştir. Bu nedenle saray Kasru'l-Hasenî olarak isimlendirilmiştir. Yâkût, Mu'cem, II, 4.

¹³⁰ Sabî, *Tuhfetü'l-Ümerâ*, s.17.

¹³¹ Hatîb, I, 109.

¹³² Bezre, s.117.

¹³³ Mesudî, *Mürûc*, V, 138.

¹³⁴ İbnTiktaka, s.44.

de¹³⁵buranın farklı amaçlarla, hatta zaman zaman yeniden hapishane olarak kullandığına ilişkin haberler,¹³⁶Muktefî tarafından hapishanenin tamamen yıkılmadığını ortaya koymaktadır. Zaten birçok kattan oluşan yeraltındaki dehlizlerin yıkılmış olabilmesi pek muhtemel değildir. Muhtemelen Muktefî'nin yıktığı kısım, yer üstünde yükselen minare şeklindeki çıkıntıdır.

Babu's-Şâm (Şam Kapısı) Zindanı

Zindanın dairevi Bağdat şehrinin Şam cihetine açılan sur kapısı bölgesinde inşa edildiği için bu isimle anıldığı bilinmektedir. Hapishanenin büyük Şam çarşısının yakınında, el-Fazl b. Süleyman et-Tusi'ye atfen isimlendirilen mahallenin güneyinde bulunduğu ifade edilmektedir.¹³⁷ Yapılış tarihi net olarak bilinmese de 235/849 yılından önce bu hapishanenin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu yıl içerisinde hapishanede çıkan yangında 30 kişinin yanarak can verdiği bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.¹³⁸

108 | db

Halife Muhtedîbillah döneminde 255/868 yılında daha önce de bahsedildiği gibi askerlerin de içerisinde bulunduğu bir grup, gece yarısı hapishaneye saldırmış ve kapıları kırarak tüm tutukluları serbest bırakmıştır. Sabaha kadar kapıları açık kalan hapishaneden kötürüm haldeki mahkumlar dahi bineklerle kaçırılmıştır. Bağdat valisi Süleyman b. Abdullah b. Tahir, kapılarına duvar ör-dürerek zindanı kullanıma kapatmıştır.¹³⁹Sık sık saldırıya uğradığı anlaşılan bu zindan hakkında fazla bir bilgiye ulaşma imkanımız yoktur.

¹³⁵ Hatîb, I, 109; Zehebî, *Tarih*, XI, 36.

¹³⁶ Örneğin Kahirbillâh bu hapishaneyi gözaltı merkezi olarak kullanmış, hile ile saraya çağırdığı düşmanlarını burada gözlem altına almıştır. Hatta hilafetinin son dönemlerinde hapishaneyi yeniden kuruluş amacı doğrultusunda kullandığı da rivayet edilmektedir. İbn Miskeveyh, *Tecârib*, I, 286.

¹³⁷ Yâkûbî, *Buldân*, s.16.

¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 223.

¹³⁹ Taberî, IX, 401.

Sicnü'l-Cedîd/ Yeni Zindan

Bu hapishane, Bağdat'ta önce Huza'a kabilesinin, daha sonra sırasıyla Bermekî ve Ummü Ca'fer kabilelerinin meskun bulunduğu mahallede inşa edilmişti.¹⁴⁰ Halife Emîn döneminde kurulduğu tahmin edilen bu hapishane, şehrin batı yakasında Tahir b. Hüseyin ve halife çocuklarının evlerinin yakınında köprübaşı mevkiinde kurulmuştu. Mes'udî, bu hapishanenin isminin "*Mut-ref*" olduğunu belirtmektedir.¹⁴¹

Hapishane, tam olarak *Kasru'l-Huld* (Huld -Ölümsüzlük- Sarayı) civarındaki *Kasru'l-Karâr*'ın¹⁴² güney kısmında, Dicle üzerindeki köprünün hemen yanında idi. Etrafı koruyucu surlarla çevrili hapishanenin üzerine idam edilen mahkumların başını asmak için ağaç direkler dikildiği rivayet edilmektedir. Bu direkler üzerine Halid b. Muhammed eş-Şaranî, Hallâc ve onlara tabi olanların başları asılmıştır.¹⁴³ Yine Haricilerden ve Halife b. Mubarek es-Sülemî taraftarlarından bir grup, Halife Mu'tezid döneminde bu hapishaneye atılmıştır.¹⁴⁴

db | 109

350/961 yılında Büveyhî Mu'izu'd-devle Şemmasiyye sarayını yaptırırken hapishanenin malzemelerini kullanmak için burayı yıktırmıştır.¹⁴⁵ Halife vakfa tahsis edilen bu arazi üzerine akıl hastanesi (Bîmaristan) inşaatı başlatmış; ancak tamamlanmasına ömrü kifayet etmemiş ve inşaat yarım kalmıştır.¹⁴⁶

Bustanu Musa /Musa Bahçesi Zindanı

Halife Mu'tasım, hilafet merkezini Sâmerâ'ya nakletmeden önce bu hapishaneyi yaptırmıştır. Hapishane, Dicle nehrinde kayıkla dolaşanlar tarafından rahatlıkla görülebilecek bir konumdaydı. Yer altına kazılmış kuyuyu andıran zindan, taban suyu se-

¹⁴⁰ Hemedânî, s.47; Hatîb el-Bağdâdî, I, 87.

¹⁴¹ Mesu'dî, *Tenbîh*, s.335.

¹⁴² Saray Halife Ca'fer tarafından hayatının sonlarına doğru inşa edilmiş; daha sonra halife Emin'de bu sarayı kullanmıştır. Hatîb, I, 92.

¹⁴³ Arîb, s. 87; Hatîb, I, 92.

¹⁴⁴ Taberî, I, 34,36.

¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XIV, 133.

¹⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XIV, 175.

viyesine kadar kazılarak inşa edilmiştir. Zindanın tam orta yerinde içi boş minare yükselmektedir. Yer altına basamaklar halinde inilen zindanın her basamağında tek kişilik hücreler mevcuttur. Bir kişinin eğik bir şekilde ayaklar dizlere dayalı olarak oturabileceği bu hücrelerde mahkumların kalkması veya ayaklarını uzatması mümkün değildir.¹⁴⁷ Bu model, daha sonra inşa edilen Metâmir Hapishanesinde de uygulanmıştır.

Taberî, hücrelerin uzunluk ve genişliğine ilişkin tafsilatlı bilgiler vermektedir. Bu zindana atılan Muhammed b. Kasım b. Ömer el-Alevî'nin hapsedilişinden bahsederken hücrelerin sadece 3'e 2 zira genişliğinde olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁸ Bu genişliğin yaklaşık bir metre karenin biraz üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Nehre yakınlığı nedeni ile rutubetli, karanlık ve dar olan hücreler, kısa sürede mahkumların sağlığını bozmakta ve uzun süre geçmeden ölmekteydiler. Nitekim Muhammed b. Kasım mahkum olduktan kısa süre sonra bu ağır koşullara dayanamamış ve ölümle burun buruna gelmiştir.¹⁴⁹ Hapishanede tabakalardan oluşan merkezi zindana ek olarak harici koşullar da bulunmaktaydı. Bu mekanlar diğer küçük ölüm hücreleri denebilecek yerlerle mukayese edildiğinde daha geniş ve kullanışlıdır. Hücreler arasında geçitler mevcuttur. Zaman zaman bu geçitler kanalı ile mahpusların kaçtığı görülmektedir.¹⁵⁰

Söz konusu hapishaneye *el-Habsu's-Suflâ* (Aşağı Hapishane) ismi de verilmiştir. 328/939 yılında hapishane darp-hâne/*daru'd-dînâr*'a çevrilmiş ve aynı bölgeden şehri birbirine bağlayacak köprü inşaatı başlatılmış; ancak sadece kemerleri yapılarak inşaat yarım bırakılmıştır.¹⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, H. V. asırda Bağdat'ın doğu yakasını anlatırken Dicle nehri kenarındaki yapı-

¹⁴⁷ Tenûhî, *Ferec*, II, 175.

¹⁴⁸ Taberî, IX, 7

¹⁴⁹ Yakûbî, *Târîh*, II, 471-472.

¹⁵⁰ Muhammed b. Kasım'ın dar ve karanlık yer altı hücresinde sağlığı bozulmuş, daha geniş olan dış koşuşa nakledilmiştir. Muhammed bir yolunu bularak geçitlerden sızmış ve hapishaneden kaçmayı başarmıştır. Yakûbî, *Târîh*, II, 471.

¹⁵¹ Sûlî, *Ahbâr-u Râdibillah*, s.139.

lardan bahsetmektedir. Bunlar arasında *Dâru'd-dînar*ı saymaktadır.¹⁵² Bu anlatım, Sûlî'nin rivayeti ile örtüşmektedir. Yakût el-Hamevî ise hapishanenin daha önceki yerine kurulan *Dâru'd-dînar*'ın yerini anlatırken Dicle'nin doğu yakasında *Suku's-Sûlasa* ile Dicle nehri arasındaki bir yere işaret etmektedir.¹⁵³ İbnTayfûr'un yine Dicle kenarındaki sarayların konumuna ilişkin bilgi verirken *Bustânu Musâ hapishanesinden* bahsetmesi¹⁵⁴ *Daru'd-dînar* ile *Bustânü'l- Musâ* isimlerinin aynı yere işaret ettiğini teyit etmektedir.

Saray Zindanları

Abbassiler dönemindeyukarıda kendilerinden bahsettiğimiz müstakil zindanlar yanında halife ve vezir saraylarının belirli bölümlerinin özel mahkûmlar için kullanıldığı bilinmektedir. Geçmiş dönemden itibaren var olduğu bilinen bu tür hapishane örneklerinin özellikle Abbasi halifesi Mansûr döneminde artış gösterdiği söylenebilir. Örneğin O, amcası Abdullah b. Ali'yi¹⁵⁵ ve Şîî lider Abdullah b. el-Hasen b. Hasen'i Bağdatta'ki sarayının bir hücrelerinde hapsedmiştir.¹⁵⁶ Her ne kadar Mansûr'un özel tutuklular için kullandığı hücrelerin hangi sarayda olduğu kaynaklarda açıkça belirtilmese de muhtemelen burası halifenin daimi ikametgahı olan Bağdat'ın merkezindeki *Kasru'z-Zehebî*'dir. Halife Emîn ve Me'mun arasındaki mücadele esnasında tutuklanan Emîn ve kızı Zübeyde bir müddet bu saray hücrelerinde hapsedilmiştir. Emin'in öldürülmesinden sonra ise Zübeyde Kasru'l-Huld'a nakledilmiştir.¹⁵⁷ Mütevekkil'e karşı Azerbaycan bölgesinde isyan başlatan İbnü'l-Baîs (Muhammed b. Huleys er-Rebîî') ve yine isyancı liderlerden *Boğa eş-Şurâbî*'nin oğlu ve bir kısım yandaşları Mu'tez döneminde *Kasru'z-Zehebî* zindanına hapsedilmiştir.¹⁵⁸

¹⁵² Hatib el-Bağdâdî, Dicle kenarında Kasru'l-Hasenî, Dar-u Dînâr, Dar-u Recâ b. Dahhâk, Haşimilerin evleri, Mu'tasım'ın sarayı, Memun'un sarayı, Âli Vehb'in evlerinin sıralandığından bahsetmektedir. Buradaki Dar-u Dînâr'ın eski Bustânu'l-Musa hapishanesinden çevrilen bina olduğu anlaşılmaktadır. Hatib, I, 99.

¹⁵³ Yâkût, III, 196.

¹⁵⁴ İbnTayfûr, s. 10.

¹⁵⁵ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 111-112.

¹⁵⁶ Tenûhî, *Nişvâr*, VI, 120-121.

¹⁵⁷ Taberî, VIII, 428, 496.

¹⁵⁸ Taberî, IX, 171, 174.

Harun Reşid ise ikamet etmiş olduğu *Huld Sarayı*'nda¹⁵⁹ akrabalarından ve saray çalışanlarından bazılarını hapsedtirmiştir. Baş kadı Ebu Yusuf saray hücrelerinden birinde yüzüne halifenin mührü vurulmuş bir tutukludan bahsetmektedir.¹⁶⁰ Yine Harun Reşid hapsediliş gerekçesi izah edilmese de cariyelerinden bir grubu sarayın bir bölümüne kapatmıştır.¹⁶¹

Bağdat'ta özellikle halife ailesinden muhalif olanların zorunlu gözaltı hapsinde tutulduğu mekanlardan biri de Abdullah b. Tahir'e nispetle anılan *Tahirî* haremidir.¹⁶² Bağdat'ın batı yakasında ve en yüksek bölgesinde yer alan bu saraya Daru'lbn Tâhir ismi de verilmiştir.¹⁶³ Hilafet makamına küçük yaşta getirilmesi bahane edilerek komutanlarca hal' edilen Muktedir, karşı darbe ile yenisinden tahta oturana kadar bir süre bu sarayda gözetim altında tutulmuştur.¹⁶⁴ Muktedir ise, kendi tutuklu kaldığı Daru'lbn Tâhir'de bazı önemli siyasileri ve bürokratları göz hapsine aldirmiştir. Örneğin 317/929 tarihinde Muktedir'i tahttan indirmek için ayaklanan Kahirbiemrillah (320-322/932-934) burada hapsedilmiştir.¹⁶⁵

112 | db

Mu'tasım, Sâmerrâ şehrini kurduktan ve başkent yaptıktan sonra inşa ettirmiş olduğu görkemli sarayların hemen hemen tamamının alt kısımlarını önemli şahısların hapsedildiği zindanlar olarak kullanmıştır. Araştırma konumuz Bağdat zindanları olduğu için bu zindanlardan burada bahsetmemekle birlikte Bağdat Saray zindanlarından daha korkutucu olduğunu ifade edebiliriz.¹⁶⁶

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi Bağdatta'ki hilafet sarayları siyasette ve bürokraside şöhrete kavuşmuş, hanedan mensubu olmakla birlikte muhalif tavırlar sergileyen seçkin şahsiyetler saray zindanlarında hapsedilmiştir. Ancak bu mekanlarda infaz edilen hapis cezasını iki kategoride değerlendirmek

¹⁵⁹ Bu saray Dicle Nehri kenarında, köprüye yakın, dairevi şehrin dışında Horasan kapısı ile köprü arsındaki bir bölgede bulunmaktadır. Yakûbî, *Buldân*, s.249.

¹⁶⁰ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 252.

¹⁶¹ İsfahânî, *Eğâni*, V, 40.

¹⁶² Sabî, s.132.

¹⁶³ İbnü'l- Cevzî, *Menâkıb-u Bağdât*, s. 27.

¹⁶⁴ İbnMiskeveyh, I, 6; Sabî, s.87.

¹⁶⁵ İbnMiskeveyh, I, 193.

¹⁶⁶ Samerra zindanları hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *Zindanlar*, s.133-134.

gerekmektedir:*Birincisi*, iktidar nezdinde azılı düşman ve her an isyan çıkarma potansiyeline sahip olan, çok sayıda yandaşlarının bulunduğu önemli siyasi şahsiyetlerdir. Bunlar sarayın en korunaklı ve karanlık mekanlarında işkenceye maruz bırakılarak hapsedilmekte, hatta birçoğu ölüme terk edilmekteydi. Bu şahıslar için saray; hapishanelerinin seçilme amacı güvenlik ve mahpusun dışarı ile bağlantısını kesmek infazından yandaşları bîhaber kılmaktır. *İkinci grup ise*, halifenin yakın akrabalarıdır. Umumi hapishanelerde diğer mahkumların zarar vermesi endişesi ve verilen cezaların daha ziyade göz altı hapsi mahiyetinde geçici bir süreyi kapsaması nedeni ile bu mahkumlar sarayın belirli bir bölümünde bir nevi göz hapsine alınmaktaydı.

Halife saraylarındaki zindanlara ilave olarak ikinci büyük devlet adamı olan vezirlerin ikamet ettikleri saraylardaki farklı bölümler de zaman zaman özel mahkumlar için hapishane olarak kullanılmıştır. Çocuk yaştakilerin saltanat yolu ile hilafet makamına geçirilmeleri özellikle H. III. yüzyılın sonlarında vezirlerin siyasi konumlarını daha da güçlendirmiştir. Kendilerine vehmettikleri güçle kendi siyasi muarızlarına karşı giriştikleri mücadelelerde onları etkisizleştirmek için evlerinin, daha doğrusu saraylarının bodrumlarını zindan olarak kullanmaktan geri durmamışlardır.

Harun Reşid'in önce özel kalem müdürlüğünü (Hacib) yapan daha sonra vezirlik makamına getirilen Fazl b. Reb'i'n (187-193)¹⁶⁷ halifenin emriyle Dicle nehri kenarında, köprü'nün hemen başındaki evinde (sarayda denebilir) Şîî liderlerden Ahmed b. İsa, Kasım b. Ali, Zeydiyye'nin önderi Ahmed isimli kişiyi hapsedtiği rivayet edilmektedir.¹⁶⁸ Yine Harun Reşid veziri Yahya b. Halid'e devlet malını kendi zimmetine geçirmekle suçladığı ve kızdığı İbrahim b. Zekvân el-Harrânî'yi kendi evinde hapsetmesi talimatını vermiştir.¹⁶⁹ Bermekîler'den olan Yahyâ'nın evi Bağdat'ın doğu yakasında kendi baba adı ile anılan Hâlid Çarşısında ve Şemmâsiyye kapısı bölgesinde yer almaktaydı.¹⁷⁰ Yine Bermekîlerden vezir

¹⁶⁷ Hatib, XII, 243.

¹⁶⁸ Tenûhî, *Ferec*, II, 180; Hatib, XIII, 27.

¹⁶⁹ Taberî, VIII, 233; Cahşiyârî, s.178.

¹⁷⁰ Cahşiyârî, s.189.

Ca'fer b. Yahya'nın ailesinin meskun olduğu mahalledeki (Süveygatü Cafer) sarayın¹⁷¹ bir kısım hücreleri de hapishane olarak kullanılmış önemli kişiler burada hapsedilmiştir. Örneğin, Şîî lider Yahya b. Abdullah, halifenin emriyle vezir Cafer'in sarayında tutuklu kalmıştır.¹⁷²

Me'mun'un vezirlerinden Ahmed b. Ebî Halid, halifenin emri ile İbrahim b. Ahmed el-Abbâsî'yi evinin alt kısmında bulunan erzak deposuna (انج) hapsedmiştir.¹⁷³ Yine Muktedir'in vezirlerinden İbn Furât, halifenin sarayı *Kasru'l-Hasenî*'nin yakınında olduğu anlaşılan evinde halife Muktedir'i tahttan indirme teşebbüsünde bulunan Mu'tez'in oğlu Abdullah'ın yandaşlarını tutuklayarak hapsedmiştir. Aralarında Kadı Ebû Ömer b. Muhammed b. Yusuf Ezdî, Kadı Ebu'l-Müsennâ, Muhammed b. Dâvud el-Cerrâh'ın da bulunduğu mahkumların halife saray kapısı önünde namaz vakitlerinde çalınan trampet sesini duymaları vezirin sarayının hemen hilafet merkezine bitişik olduğuna delalettir. Her mahkum için ayrı bir hücrenin bulunduğu düşünüldüğünde bu mekanın Vezirin evine bitişik müstakil bir hapishane olduğu da söylenebilir. Zira, her mahkumun bitişik koşulların kapılarından bir biri ile konuştukları rivayet edilmektedir. Bu koşulların orta yerinde bulunan büyük bir salondan ve salonun merkezinde infazı gerçekleştiren mahkum cesetlerinin atıldığı derin bir kuyudan bahsedilmektedir.¹⁷⁴

Bir taraftan vezir saraylarında mahkumlar öldürülüp kuyulara atılırken, diğer taraftan bazı mahkumlar için konforlu odalar hazırlanmıştır. Örneğin, vezirin yanında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılan Hâmid b. Abbas için kalacağı geniş mekan özel tefriş edilmiş kendisine hizmette kusur edilmemiştir.¹⁷⁵ Bu durum aynı zamanda mahkumların idareciler nezdindeki konumları veya sosyal statülerine göre ayrı bir muameleye tabi tutulduklarını da akla getirmektedir.

¹⁷¹ Cahşiyârî Vezir Cafer'in Bağdat'ta Bermeki ailesinin oturduğu semtte iki ayrı saray yaptırdığından bahsetmektedir. Cahşiyârî, s.189.

¹⁷² Taberî, VIII, 289.

¹⁷³ Tenûhî, *Ferec*, III, 329.

¹⁷⁴ Tenûhî, *Ferec*, II, 133.

¹⁷⁵ İbn Miskeveyh, I, 98.

Vezir evlerinde tutuklu olarak kalan özel mahkumların tümü doğrudan vezirlerin inisiyatifi ile alıkonulmamış; bazıları halifele-
rin direktifi doğrultusunda hapsedilmişlerdir. Evlerin konumuna
göre halife saraylarında olduğu gibi vezirlerin evlerinin özellikle
zemin katları; hatta toprak altındaki yiyecek depolarının zindan
olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında vezir evlerine
bitişik korunaklı hücrelerden oluşan küçük hapishane binalarının
da inşa edildiği söylenebilir.

Kadın Zindanları

Nisâ suresinde yer alan âyette¹⁷⁶ fuhuş yapan Müslüman ka-
dınların dört şahit getirildiği takdirde ölünceye kadar evlerde
hapsedilmesinden bahsedilmektedir. Her ne kadar bu hükmün
recm ayeti ile ortadan kalktığı/nesh edildiği görüşünde olanlar
varsa da hükmün geçerliliğini savunan müfessirler de olmuştur.¹⁷⁷
Özellikle neshi kabul etmeyen müfessirler Nisa suresinin 15. aye-
tindeki müebbet hapis cezasının lezbiyenler, 16. ayetteki erkek-
lere öngörülen sınırları uygulayıcıya bırakılmış eziyet cezasının
ise lûtîleri kapsadığı ifade edilmektedir.¹⁷⁸ Her ne koşulda olursa
olsun Kur'an'da ve dolayısıyla İslam hukukunda töhmete bağlı gö-
zaltı hapsi dışında erkekler için hapis cezası öngörülmemişken,
bizzat İslam hukukunun dayanağı olan Kur'an ayeti ile bu hüküm
kadınlara münhasır kılınmıştır. Dolayısıyla İslam tarihinin ilk dö-
nemlerinden itibaren yoğun bir şekilde olmasa da kadınların hap-
sedildiği görülmektedir. Ancak bu hapis cezalarının zina suçu is-
nadından daha ziyade başka konularda gerçekleştiğini ifade et-
mek gerekir. Zira zina suçunun sübutu için gerekli olan dört kişi-
nin şahitliği bu cezanın uygulanabilirliğini nerede ise imkansız
hale getirmiştir. Muhtemelen Kur'an'ın bu hükmünü özellikle en-
sest ilişkiler boyutuyla kendilerine dayanak olarak gören Abbasî
dönemi Mısır yerel yöneticileri veya daha sonra bu bölgede kuru-
lan bağımsız Müslüman devlet liderleri tüm kadınlara sokağa

¹⁷⁶ Kur'an, 4/15

¹⁷⁷ Konu hakkında bkz. İslam Hukukunda Hapis s. 35 vd.

¹⁷⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sadeleştirenler, İsmail Karaçam ve di-
ğerleri, II, s.530. Mevdûdî, Ebû Müslimîsfehani'den sadır olan bu görüşü reddetmekte-
dir. Âyette lezbiyen ve lûtîlerden değil zina yapan erkek ve kadınlardan bahsedildiğini
ifade etmektedir. Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, Çev. Muhammed Han Kayani ve Diğerleri,
İst. 1996, I, 339.

çıkma yasağı uygulamış ve bir nevi evlerine hapsedmişlerdir. Bu uygulamanın o derece ileri boyutlara taşındığı görülmektedir ki şehir yöneticileri gece yaptıkları teftiş esnasında dışarıda gördükleri kadınları tutuklatıp ağır bir şekilde cezalandırmıştır.¹⁷⁹ Benzeri uygulamanın, bu denli şiddetli olmasa da, başkent Bağdat'ta uygulandığı görülmektedir.

Kadınlara ilişkin hapis olaylarının sadece fuhşıyyata dayalı nedenlerle gerçekleştiğini ifade etme imkanı yoktur. Daha öncede bahsedildiği gibi Hz. Peygamber döneminde Tay kabilesi üzerine Hz. Ali komutasında bir seriyye gönderilmiş Adî b. Hatim Suriye'ye kaçarken kız kardeşinin de aralarında bulunduğu bir kısım kabile mensubu esir alınarak Medine'ye getirilmişti. Adî'nin kardeşi Seffâne, Hz. Peygamber tarafından mescide yakın bir bölgede gölgelikte hapsedilmişti.¹⁸⁰ Bu da gösteriyor ki, erkeklerde olduğu gibi kadın mahkumlar için de mescid içerisinde ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Muhtemelen burası savaş esiri olarak ele geçirilen kadınlar için kullanılan bir bölümdür. Nitekim uzun bir süre geçmeden Seffâne İslam'ı kabul etmiş ve serbest bırakılmıştır.¹⁸¹

116| db

Muaviye, Şii taraftarı Ömer b. el-Humk el-Huzâî isimli şahsın kaçması üzerine hanımını tutuklamış ve Şam'da hapsedmiştir. İki yıl boyunca mahkum edilen bu kadının kocası yakalanıp idam edilmiş, başı hanımına gösterilmek için hapishaneye getirilmiştir.¹⁸² Bu tarihi bilgi aktarılırken kadının hangi hapishanede tutulduğu hakkında bilgi verilmemekle birlikte, başka rivayetlerden yola çıkarak bu hapishanenin vilayet binasının içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür. Yakûbî, kocasını öldüren bir kadının Dâru'l-İmara içerisindeki *Sicnü'l-Hadrâ* olarak isimlendirilen hapishaneye konduğunu aktarmaktadır.¹⁸³

Hişâm b. Abdumelik, Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin azlini müteakip ailesinin tamamının hapsedilmesi talimatını vermiş; bu kapsamda kadınlar, çocuklar dahil tüm aile bireyleri hap-

¹⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *Şurta*, 271-272.

¹⁸⁰ Kettânî, I, 300; Ali Yardım, "Adî b. Hatim et-Tâî" md.DİA., İst. 1998, I, 380.

¹⁸¹ Yardım, I, 380.

¹⁸² Tenûhi, *Ferec*, III, 364; Vekî, I, 27.

¹⁸³ Yakûbî, *Tarih*, II, 231.

sedilmiştir. Daha ziyade önemli devlet ricali ve yakınlarının sarayın alt katındaki gizli bölmelerde veya herhangi bir odasında hapsedildiği düşünüldüğünde, Şam bölgesinin önemli iki kabilesinden biri olan Kasrî ailesinin de sarayın veya vali konağının (Dâru'l-İmâra) bir bölümünde hapsedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak seferden döndüğünde ailesinin hapsedildiğini öğrenen Halid'in halifeye karşı "Bütün ailemi suçlularla birlikte hapsedmişsin"¹⁸⁴ şeklindeki ifadesi, aynı koğuştaki veya yakın koğuşlarda başka mahkumların da varlığını ortaya koymaktadır.

Kûfe merkezli isyan başlatan Muhtar es-Sakafî, Medâin'e gönderdiği Ubeydullah b. Harre'nin bölgeden elde ettiği ganimetleri kendisine göndermemesi üzerine, koz olarak hanımı Ümmü Seleme el-Cu'fiyye'yi Kûfe'de hapsedmiştir. Durumdan haberdar olan Ubeydullah bir gece etrafındaki genç savaşçılarla birlikte Kûfe'ye girmiş; hapishanenin kapısını kırarak eşi ve diğer bütün kadın ve erkek mahkumların kaçmalarını sağlamıştır. Ubeydullah, olayı anlatan şiirinde mahkumların üzerine Duhâ suresine atıfta bulunarak¹⁸⁵ hapishanenin karanlığını aydınlatan bir güneş gibi mahkumlar üzerine doğduğunu, kendisi ile birlikte namusunu koruyan bütün gençlerin silahlı olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁶ Bu olay, Kûfe şehrinde kadınlara özgü müstakil bir hapishanenin varlığına ve çok sayıda kadın mahkumun bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak hapishanenin özelliği hakkında bir bilgiye ulaşma imkânımız bulunmamaktadır.

Hapishanelerin sayısı olarak arttığı ve çeşitlendiği, kurulan yeni şehirlere şöhretli hapishanelerin inşa edildiği Abbasiler döneminde kadın hapishaneleri hakkında tatmin edici bilgilere ulaşmamış olsak da, tam teşekküllü hale gelen hapishane kurumu içerisinde kadınlar için ayrı binaların yapıldığını, ya da mevcut hapishanelerin bir bölümünün kadınlara tahsis edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Örneğin yukarıda bahsettiğimiz *Sicnu'l-Cedîd* ola-

¹⁸⁴ Hapis olayı hakkında geniş bilgi için bkz. Taberî, VII, 255 vd.

¹⁸⁵ Ubeydullah giriştiği eylemi Duhâ suresindeki kuşluk vaktini anımsatarak (Kur'an, Duhâ 94/1) hem eylemine dinî bir görünüm katıp meşrulaştırmış, hem de yaptığı işin ehemmiyetini ortaya koymuştur.

¹⁸⁶ Taberî, VI, 128.

rak isimlendirilen Bağdat'taki hapishaneye kadınların hapsedildiği rivayet edilmektedir.¹⁸⁷ Bu hapishane sadece kadınlara tahsis edilmiş olabileceği gibi, bir bölümünün bu amaçla kullanılması da mümkündür.

Taberî, 251/865 yılında Mustâîn dönemindeki fitne hareketlerini anlatırken Bağdat'ın doğu yakasında polis merkezinin hemen yanında kadın hapishanesinin varlığından bahsetmektedir. İbn Tahir isimli şahsın evine sınır olan ve köprüye yakın bu hapishaneden isyancıların kadın mahkumları kaçırarak bilgilerine yer verilmiştir.¹⁸⁸ Bu da gösteriyor ki Abbasiler döneminde müstakil kadın hapishaneleri yaygınlık kazanmıştır.

Erkeklerle mukayese edildiğinde kadınların suç işleme oranlarının daha az olması, zaten ele aldığımız dönemde içe kapanık bir kurum olan hapishaneleri, kadınları ilgilendiren yönü açısından daha gizemli kılmıştır. Kadın mahkumların durumları, hapsediliş gerekçeleri, hapis süreleri konusunda yeterli ve doyurucu bilgiye ulaşma imkanı yoktur. Yazılı hukukun bireylerin tasarrufuna bırakılması teorik anlamda ortaya konan bilgileri de anlamsız hale getirmektedir. Her ne olursa olsun kadın hapishanelerinin bütün İslam coğrafyasına yayıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Mısır örneğinde olduğu gibi daha ziyade ahlakî veya dinî gerekçelerle kadınlar, ya evlerinde ya da umumi ve özel hapishanelerde gözetim altında tutulmuşlardır.

Sonuç

İslam hukuk sisteminin hürriyeti kısıtlayıcı sürekli hapis cezalarına onay vermemesine rağmen, Hulefa-i Raşidin döneminde ortaya çıkan muvakkat süreyle mahkumların alıkonulduğu hapishaneler, ilerleyen dönemlerde özellikle siyasi suçluların barınağı haline gelmiştir. Sınırların genişlemesi kadim medeniyetlerin yıkılarak onların bakiyeleri üzerine yeni devletlerin kurulması hapishanelerin, o dönemin revaçta ismi olan zindanların, devletin en önemli kurumları arasındaki yerini almasına sebep olmuştur.

¹⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, VIII, 32.

¹⁸⁸ Taberî, IX, 336.

Emevîler dönemi öncesinden başlayan ancak, saltanata geçişle ivme kazanan iç isyanların bastırılmasında yer altı zindanları önemli bir işlev görmüştür. Mimari özellikler açısından Bizans ve Sasani tesiri görülen yer altı zindanları birçok siyasi ve fikir adamının sonunu hazırlayan karanlık dehlizlerdir. Zindanlar, mahkumlar için ne kadar sevimsiz ise, iktidar mensuplarınca o kadar elzemdir. Devlet, güvenlik kaygılarıyla içine kapandıkça mahkumları daha da yer altına alacak muhkem zindanlar inşa etmiştir.

Zamanında dünyanın en muhteşem şehri olan ve asırlar boyu kendinden söz ettiren Bağdat şehrinin inşası aslında güvenlik endişesiyledir. Etrafı katlı surlarla çevrili Bağdat'ın merkezinde yer alan yer altı katlı hapishaneleri devletin gücünü sembolize eden, halka korku salan kurumlardır. Özellikle rejim karşıtı olan ve sürekli isyan edenlerin barınağı, bir kişinin zorla girebileceği küçük hücrelerdir. Zindanların en alt kısmında yer alan ve şehri ikiye ayıran nehir seviyesinden daha düşük olan yer altı kuyularını ölüm çukurları olarak tanımlamak mümkündür. Mutbık ve yerine inşa edilen Metâmîr zindanları bunun en güzel örnekleridir. Zindanların halife nezaretinde hiyerarşik bir yapıya göre idare edildiği görülmektedir. Güçlü cüsseleri ile kükreyen gardiyanlar, şakırdayan zincirler, bileklere oturmuş prangalar Arap edebiyatında önemli yere sahip mahkum şairlerin şiirleri arasındaki ifadelerden bazılarıdır.

Elbette her dönemde zindanları, mağdurların abartıya varan ifadelerini dayanak göstererek, işkence merkezleri gibi göstermek çokta insaflı bir yaklaşım değildir. Örneğin Harun Reşid'in baş kadısı Ebû Yusuf'un bizzat halifeye takdim ettiği *Kitâbu'l-Harâc*'ında mahkum haklarına dair geniş bir bölüm ayrıldığını görüyoruz. Bazı halifelerin çıkartmış oldukları genel af mahkumların hürriyetlerine kavuşturulması ise sıkça karşılaşılan olaylardandır. En iyi koşullarda dahi ağırlansa dört duvar arasında kişinin hürriyetinin kısıtlanması insanların vicdanlarında kabul görmemiştir.

Başkent hükümet konağına bitişik inşa edilen zindanlar yanında, ihtiyaç hasıl olması nedeniyle Bağdat şehrinin değişik bölümlerine yeni zindanların yapıldığı görülmektedir. Bunlar dı-

şında özel mahkumlar için yine Bağdat'ın farklı yerlerinde bulunan hilafet veya vezir saraylarının bodrumlarına inşa edilen koğuşlar zindan olarak kullanılmaktadır. Çok net olmasa da kadın mahkumlar için müstakil hapisanelerin yapıldığı, ya da mevcutların belirli kısımlarının kadınlara tahsis edildiği görülmektedir.

Netice olarak, Bağdat zindanları aslında yakın tarihimize kadar uzanan bir üne sahiptir. Kurum olarak dışa kapalı yapısına ve siyasi iktidarların zindanları halkın gözünden kaçırma gayretlerine rağmen dönemin yönetim anlayışlarının ve sosyal olaylarının sağlıklı analizi için zindanları tanımak ve oradan yükselen sedaya kulak vermek gerekir. Bağdat'tan yüzlerce kilometre uzaktaki Rey şehrinin dışında çöl ortasına Harun Reşid tarafından inşa edilmiş, bu gün sadece harabeleri kalmış zindanın yıkıntıları başına gidip yeniden tarihi bilgilerimi gözden geçirdiğimde anlatılanın ötesinde tarihte dehlizlere sıkıştırılmış gizemli noktaların bulunduğu kanaatine vardığımı ifade etmem gerekir.

Kaynakça

- Arîb b. Sa'd, el-Kurtubî, *SılatüTârîhi't-Taberî*, (Taberi Tarihinin XI, cildi içerisinde yayınlamıştır.) Kahire, 1960-1970
- Azimli, Mehmet, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004.
- Bardakoğlu, Ali, "Hapis" md., *DİA*, XVI, İst., 1997.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (279-892) *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. Süheyl Zekkâr, Bayrut, 1992.
- Beyhâki, Ahmed b. Hüseyin (458/1066), *el-Mehasinve'l-Mesâvî*, Beyrut, 1970.
- _____, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1352.
- Bezre, Ahmet Muhtar, *el-Esrve's-Sicnfi's-Şiril Arabî*, Beyrut, 1985
- Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mun Dönemi*, Ankara, 2002, s.29 vd.
- Cahşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed, (310/929), *el-Vüzerâve'l-Küttâb*, nşr. Mustafa Saka ve diğerleri Kahire, 1938.
- Can, Yılmaz, *İslam'ın Kutsal Mabetleri*, Samsun, 1995.
- Cevad Ali, *Mufasssal Târîhu'l-ArabKablel İslâm*, Beyrut, 1976.
- Demirbaş, Timur, *Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Ceza Evlerinin Evrimi, Hapishane Kitabı*, edtr. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun, İst. 2005, s.3-41.
- Durî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Bağdat, 1945.
- _____, 'Bağdat' md. *DİA*, . IV, İst. 1991.
- _____, *Dîrâsâtü'l-Usûri'l-Abbasiyye el-Müteahhura*, Bağdat, 1945.
- EbûNuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshak(430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâve Tabakâtü'l-Asfiya*, nşr. Muhammed Emin Hancı, Beyrut, 1980.
- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim (150/767), *Kitâbu'l-Harac*, İst. 1303, Çev. Ali Özek, İst. 1973.
- Ferrand, Gabriel, "Zott" md. *İA*, İst., 1986.
- Gurbanov, Abbas, *Abbasiler'in İlk Asrında Azerbaycan*, S.Ü.S.B.E. Konya, 2007.

- Hasan, İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, İst. 1985.
- Hatib el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali (463/1071), *Tarîhu Bağdâd*, Beyrut, ty.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, (218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Saka ve diğerleri, Mısır, 1955.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *Turuku'l-Hukmiyye fî Siyâseti'l-Hukmiyye*, Beyrut, ty.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesir (774/1372), *Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1932.
- İbn Kuteybed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, nşr. Yusuf Ali et-Tavîl, Beyrut, ty.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem, (711/1311) *Lisânü'l-Arabî'l-Muhîd*, Kahire, t.y.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (421/1030) *Tecâribu'l-Umem*, nşr. Ebu'l-Kasım İmâmî, Tahran, 1987.
- İbn Tıktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtaba (709/1309), *Fahrîfî Âdâbi'l-Sultaniyye'd-Düvelî'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *Sîretü ve Menâkıbü Ömer b. Abdulazîz*, nşr. NuaymZerzûr, Beyrut, 1974.
- _____, *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mülûkve'l-Umem*, nşr. Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992.
- _____, *Menâkıb-u Bağdât*, nşr. Muhammed Behçet el-Eşrî, Bağdat, 1342.
- _____, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Adil Nüveyhad, Beyrut, 1977.
- İbnü'l-Esir, İzzuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1965.
- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İst. 1998.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal, 'EbûNuvâs' md, İst., 1994.
- Kindî, Muhammed b. Yusuf, *el-Vüllâtve'l-Kudât*, Beyrut, 1908.
- Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, İst, 1989.
- Makdîsî, Şemsudin Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî (388/988), *Ahesenu't-Tekâsimfî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden, 1906.
- Markîzî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali, (845/1442) *Kitâbu'l-Mevâ'izve'l-İtibarbi Zikri'l-Hitatve'l-Âsâr*, Beyrut, ty.
- Mes'udî, Ali b. Hüseyin, (346/957) *Murucu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher*, Beyrut, 1979.
- _____, *et-Tenbîhve'l-İşrâf*, nşr. Abdullah Sadık, Kahire, 1938.
- Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, Çev. Muhammed Han Kayani ve Diğerleri, İst. 1996.
- Nüveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdülvehhâb (732/1331), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnu'l-Edeb*, Kahire, 1983.
- Ögel, Bahaddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1985.
- Özaydın, Abdulkirim, "Muktefî-Billah" md., *DİA*, İst. 2006.
- Özkan Öztekten, *Türkçede 'Mahpus' ve 'Hapishane', Hapishane Kitabı*, s.607-620
- Samed, Vadih, *es-Sücûn ve Eseruhâfî'l-âdâbi'l-Arabiyye*, Beyrut, 1995.
- Sırâc, 'Ubûd, *'İlmu'l-Ecrâm ve 'İlmu'l-'Ikâb*, Kuveyt, 1981.
- Söylemez, Mahfuz, *Bedeilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 200.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (, *Ahbâr'u-Râdîbillahve'l-MuttâkîLillah*, nşr. J. HeyworthDunne, Beyrut, 1983; Kahire, 1935.
- Suyutî, Celaleddîn Abdurrahman (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, nşr. Muhammed MuhyidînAbdulhamid, Kahire, 1969.
- Sümer, Faruk, *Abbasiler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Aşşin, Belleten*, c.LI, sayı: 200, Ankara 2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, (310/923) *Târîh'l-Umemve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1967.
- Tenûhî, Muhsin b. Ali, (384/994) *el-FerecB'ade's-Şidde*, nşr. Abûd Şalcı, Beyrut, 1978.
- Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhadara ve Ahbâr'u'l-Müzakere*, nşr. 'Ubûd Şalcı, yy., ty.
- Terzi, M. Zeki, *Abbasiler Döneminde Askerî Teşkilat*, (A.Ü.S.B.E.) Ankara, 1986, s.66.
- Terzi, "Gulam" md. *DİA*, İst. 1996.
- Uludağ, Süleyman, "Hallac-ı Mansûr" md. *DİA*, İst. 1997.

- Welhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu* çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1960.
- Yakûbî, Ahmed b. EbîYakub(294/897), *Târîh*, Beyrut, ty.
- Yâkut el- Hamevî, ŞihabuddînEbû Abdullah, *M'ucemu'l-Buldân*, Beyrut, 1995.
- Yardım, Ali, "Adî b. Hatim et-Tâî" md.*DİA.*, İst. 1998.
- Yazır , Elmahlı M. Hamdi, *Hak Dinî Kur'an Dili*, Sadeleştirilenler, İsmail Karaçam ve diğerleri.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İst. 1980.
- _____, "Babek" md. İst. 1991.
- _____, "Emîru'l-Ümerâ" md.*DİA.*, İst. 1995.
- Yılmaz, *İtaatkar Toplum Oluşturma Aracı olarak İşkence (Emevî Örneği)*, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2008), sayı: 4.
- Yılmaz, Metin, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, Samsun, 2010.¹
- Yılmaz-Terzi, Metin-M.Zeki, *Klasik İslâmi Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaşları ve Ücretleri*, *OMÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 26, Samsun 2008.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (748/1347) *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîrive'l-Alâm*,nşr. Ömer Abdüsselam Tedmîrî, Beyrut, 1992.
- Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001.

